

פרק שני:

המתיחות סביב נושאים דתיים בהתיישבות ובהנהגתה

מראשיתה שררה בתנועת חובבי ציון מתיחות סביב הנושא הדתי. מתיחות זו התגלעה גם בין היישוב העירוני בארץ לבין המושבות, וגם בתוך המושבות עצמן. ככלל, נעשה ניסיון למתן מתיחות זו. העיקרון שהתקבל למעשה בשנות ה-80 היה שההתיישבות צריכה להתנהל בנורמות דתיות מקובלות, בוודאי בפרהסיה. למעשה, רוב בני המושבות קיימו אורח חיים דתי, אך המאבק על דמותו הציבורית והחינוכית של היישוב הלך והתעצם כבר בשלהי שנות ה-80, בפרט סביב הפולמוסים בגדרה ובזכרון יעקב, פולמוס שמיטת תרמ"ט, והפעילות החינוכית במושבות.²⁷ בראשית שנות ה-90 נעשה ניסיון למתן מתיחות זו, בפרט בעת ביקור משלחת חובבי ציון בארץ בראשות הרב מוהליבר באביב תר"ן (1890). חלק חשוב בביקור נעשה בירושלים, ואף התקיימה אסיפה, בה נועדו חברי המשלחת עם נציגי היישוב העירוני, ובתוכם גם הרב שמואל סלנט ור' יוסף ריבלין. שני הצדדים פרסמו כרוזים המבטאים הכרה הדדית בזכויות שני היישובים וקריאה לשלום ביניהם.²⁸ יתר על כן, הרב מוהליבר הציע לצרף נציג של הוועד הכללי בוועד הפועל ביפו, שעמד אז לפני הקמה. יוזמה זו לא יצאה אל הפועל, אולם בהמלצת הרב מוהליבר התמנו לחברי הוועד הפועל שני אישים מן הזרם הדתי המובהק, ר"מ פינס, ממקורבי הרב סלנט וראשי הוועד הכללי, ור' אייזיק בן-טובים, מחברי המשלחת, ממקורביו של הרב מוהליבר.²⁹

מהלך נוסף שנועד לחיזוק התמיכה בתנועת חובבי ציון, בעיקר בחו"ל, היה הפעילות לפרסומם של מכתבי רבנים ממזרח אירופה התומכים בפעילות חובבי ציון. היוזמה לכך החלה כבר בשנת תרמ"ט (1889), על ידי אגודת הסתרים 'נס ציונה', שהוקמה בשנת תרמ"ה (1885), על ידי תלמידים משיבת וולוז'ין, כבסיס לתנועה לאומית-דתית רחבה.³⁰ המכתבים פורסמו לבסוף בשנת תרנ"א (1891) על

27. ראו לעיל כרך א, עמ' 190-219.

28. ראשי הכוללים והרב סלנט פרסמו כרוז בשם 'זמרת הארץ' ובו הודגשו הנקודות הבאות: א. תמיכה ברעיון יישוב הארץ על ידי עבודת-האדמה. ב. שביעות רצון מכך שבראש ההתיישבות עומדים אישים אוהבי תורה. ג. ברכת הצלחה לחברת חובבי ציון. ד. הדגשת העובדה שאנשי היישוב העירוני מייחלים לעבודה יצרנית בבית ובשדה ובכל כוחה יעבדוה". ה. קריאה לתמיכה כספית במי שאין באפשרותם "לאחוז באת המחרשה ובכל כלי מעשה". במקביל לכרוז 'זמרת הארץ', פירסמו חברי המשלחת כרוז בשם 'שלום ירושלים' ובו הודגש: א. קיימים "סדרים נכונים והגונים" במוסדות התורה, החינוך והסעד בירושלים. ב. בניגוד לטענות ידועות, סדרי החלוקה עשויים "בסדר במשפט ובחשבון. ראשיה פועלים לטובת הנצרכים". ג. ראשי הכוללים תומכים בהתיישבות החקלאית, ומתנגדים למי שמעלילים על היישוב בחוץ לארץ. ד. פנייה ליהודי הגולה ולעורכי העיתונים שלא יקבלו לשון הרע על היישוב בירושלים וייתנו דעתם לתמוך בשגשוגו (ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 134-137).

29. קניאל, שם, עמ' 136, 138: גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 177.

30. האגודה הסודית, הוסתרה הן מעיני הנהלת הישיבה והן מעיני השלטונות, וחבריה התקבלו לאחר שנשבעו "בשם ד' אלקי ישראל, בשם ארצנו הקדושה ובשם כל היקר והקדוש לי הנני נשבע שבועת אמונים, שבועת ה', להיות עבד נאמן למטרת חברתנו ולהשתדל בכל ימי חיי להוציא את הרעיון ישוב ארץ ישראל לפעולות ידיים

ידי העיתונאי והסופר אברהם יעקב סלוצקי, בקובץ 'שיבת ציון', במימון הוועד האודסאי.³¹ בנוסף, הופיעו בתקופה זו פרסומים עצמאיים בנושא. בפרסומים הנזכרים הודגשה החשיבות של יישוב הארץ, יחד עם מתן לגיטימציה לשיתופם של מי שאינם מקפידים במצוות בפעילות התנועה, תוך הדגשה שההתיישבות ככלל מחוייבת בנורמות דתיות לא פחותות מן המקובל בגולה ומתנהגת כך למעשה, ואדרבה, היא מהווה ביסודה תנועה לחיזוק הזהות היהודית והשיבה למצוותיה. הצורך בפרסומים אלו בלט על רקע ביקורות שונות על תנועת חובבי ציון, בפרט מצד גורמים דתיים בליטא ובגליציה, בשלהי שנות ה-80, ושהרקע שלהן היה הניסיון ככלל להתמודד עם תהליכי החילון המוגברים שהחלו עוברים על יהדות מזרח אירופה, ושאותותיהם ניכרו גם אצל פעילים רבים בתנועת חובבי ציון.³²

אלא שפעולות אלו לא פתרו את חילוקי דעות שהלכו והתגלעו בין הצדדים, ועוד יותר מכך, בין צדדים שונים בתנועת חובבי ציון עצמה, בשל התמורות שחלו בתנועה. תמורות אלו יביאו למתיחות יוצאת דופן סביב שאלת הנאמנות של חובבי ציון למסורת ולשמירת המצוות, בפרט בין השנים תרנ"ד-תרנ"ו.

סוגיית בני משה

כאמור, הוקמה אגודת בני משה במטרה להכשיר את הלבבות לתחייה הלאומית ולכוון לאור ערכיה את ההתיישבות המעשית.

מראשיתה היו שותפים באגודה גם חברים דתיים, ובהם יוזם האגודה, ומי שסבב בערי רוסיה כדי לעשות נפשות לאגודה - יהושע אייזנשטט-ברזילי.³³ יתר על כן

ולבלתי גלות סוד החברה לאיש בטרם יכנס גם הוא כבריתה בשבועה". באגודה חברו מטובי הבחורים בישיבה במגמה "שיהיו מהחברים רבנים, מטיפים, סופרים ועוד אנשים כאלה, אשר ברוחם הכביר ימשכו אדם רב ליישוב ארץ ישראל". בשנת תרמ"ט קיבלה האגודה מכונת שכפול והחלה להפיץ חוזרים מודפסים, בהם הובאו ידיעות על המתרחש בתנועת חובבי ציון, על פעולת ההתיישבות בארץ ועל פעילות האגודה. כמה מחבריה אף עתידים להיות שותפים בהקמת המושבה חדרה בשנת תרנ"א. חברי האגודה גם עסקו בהפצת ספרות לעידוד ההתיישבות ועמדו מאחורי ייסוד כמה אגודות של חובבי-ציון. בין פעולותיה עסקה האגודה, בשנת תרמ"ט, בניוס מכתבי תמיכה מרבנים ידועים בקהילות רוסיה ופולין, לשם הוצאת קובץ מאסף מרכזי על רעיון יישוב הארץ. האגודה נחשפה על ידי השלטונות בכסלו תר"ן (1889) דבר שהביא לפיזור. בסוף שנת תר"ן (1890) החלה לפעול אגודה חשאית מחודשת בשם 'נצח ישראל'. ראשוני המייסדים היו מחברי 'נס ציונה' הבוגרים יותר, אך מהר מאד עברה ההנהגה לידי צעירים יותר, בהם: חיים נחמן ביאליק, יצחק ניסנבוים, פסח פרידלנד, משה מרדכי אפשטיין, יהודה ליב דון-יחיא. האגודה התקיימה כשנה וחצי ופוזרה עם סגירתה של ישיבת וולוז'ין על ידי השלטונות בחורף תרנ"ב (1892) (ראו קלויזנר, נס ציונה; טיקוצ'נסקי, ישיבתיות וציונות, עמ' 11-10).

31. ראו סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב); סלוצקי, שיבת ציון (תשע"ב); שלמון, מבוא, עמ' 22-23.

32. ראו שלמון, מבוא, עמ' 21.

33. על היותו שומר מצוות ניתן ללמוד ממקורות רבים. ראו למשל: מדברי ד"ר הלל יפה במכתב לסופר בן-עמי, מ-1 בינואר 1895 (ה' בטבת תרנ"ה): "אם דרוש בהנהלה ביפו בא-כוח לחרדים - די באייזנשטט. הוא לובש טלית-קטן, מתפלל כל יום, מקפיד על כשרות, ובכלל הוא איש דתי" (יפה, דור מעפילים, עמ' 126); במכתבו של דוד יודילוביץ לסלוצקי, משבט תרנ"ה, בו ציין שבניגוד אליו (היינו יודילוביץ) ואל גרזובסקי שאינם מקפידים במצוות, "אייזנשטט לא יסיר את הטלית-קטן אפילו בלילה כשהוא ישן" (אצ"מ A 192\240, עמ' 205). וראו עוד להלן הע' 43, 73.

בהצהרות הקבלה לאגודה אף שולבו ביטויים דתיים ובהם נוסח פתיחת השבועה של האגודה "בשם אלקי ישראל"³⁴ ברזילי אף נועד עם הרב מוהליבר, בשלהי חורף תרמ"ט, שהתרשם לחיוב מהאגודה וממטרותיה, וככל הנראה בתמיכתו הוקם סניף לאגודה בביאליסטוק, בו היו חברים כמה ממקורביו.³⁵ עם זאת, כבר מראשית הקמתה של האגודה התגלעו חילוקי דעות בין חבריה בנוגע לאופיה ולדרכה ובפרט בנוגע לסוגייה הדתית. היו שהצטרפו לאגודה תוך אמונה שמדובר באגודה לאומית דתית, אחרים ראו בה יסוד לתנועה לאומית משיחית ואחרים ראו בה יסוד לתנועה לאומית בעלת מאפיינים חילוניים מודרניים, והדבר הביא למתיחות בין חבריה. הצטרפותם של חברים רבים לאגודה,³⁶ אף העמיקה את חילוקי הדעות שבה.³⁷

בקיץ תר"ן התקיימה באודסה אסיפה מייסדת, בה בלטו חילוקי הדעות בנושא הדתי. חברים דתיים, בהם בלטו נציגי לשכת ביאליסטוק, שאפו לתת לאגודה צביון דתי של ממש, ועם קבלת תקנון האגודה הם דרשו להטיל על כל חבר באגודה את חובת שמירת המצוות, לפחות אלו בעלי הגוון הלאומי, כגון שמירת כשרות, שבת וטהרת המשפחה.³⁸ לעומתם, התנגדו אחרים לכך הן בטענה שחובה זו תשווה לאגודה

34. והשוו לשבועת הקבלה לאגודת 'נס ציונה' שבולוויץ, לעיל הע' 30.

35. ראו דבריו של ברזילי עצמו מיום כ"ה בחשוון תרס"ב: "בהיותי אצל הגרש"מ בבליסטוק התלהב מאד מהדבר, אך שאלני: אם אין חו"ש [חס ושלום] חפץ של כפירה בדבר? אך כאשר הבטחתי לו, כי חלילה לנו מזה, ואחרי שקרא את 'דרך החיים' והמליצות החמות בעת כניסת החברים - נחה דעתו והגיד לי, כי הוא בעצמו זקן להכנס לחברות כאלה. אך דבר טובות על החברה ונכנסו אז, איני זוכר היטב שמות החברים, שנים או שלשה, וכדומה לי שהאחד הוא הרשברג והשני דוד סוכובולסקי" (הארץ, י"ט באב תרפ"ו (30.7.1926), עמ' 2). ובתמצית גם אצל טשרנוביץ, בני משה, עמ' 25-26, המציין שלאגודה בביאליסטוק נכנסו תחילה א"ש הרשברג, דוד סוכובולסקי, ויוסף חזנוביץ ואחר כך עוד כמה נוספים. במכתב של דוד סוכובולסקי לאחד-העם, מ"ט בחשוון תרנ"ד הוא כתב בנוגע ליחסו של הרב מוהליבר לבני משה: "ובקש ממני כי אשאיר אצלו את הספר למען יוכל לקרוא את הספר זה מדי יום ביומו". ראו גם דברי י"ל אפל בספרו בתוך ראשית התחיה: "אבל את 'דרך החיים' ידע על פה, והיה קורא את הכתוב בו בחבה ובהערצה" (הציטוטים מובאים אצל: שיוביץ, הרב מוהליבר, עמ' 160). לרב מוהליבר כיוון כנראה אחד-העם בדבריו במכתבו לרב יהונתן אלישברג, שנדפס בהמליץ בראשית שנת תרנ"ה, בו ציין שבני משה הוקמה על בסיס ההשקפה שהונחה במאמרו 'דרך החיים' ש'מצאה מסלות בלבות רבים מטובי חו"צ, ובהם גם אורתודוכסים שלמים, עד שקבלו עליהם לעשותה יסוד לפעולתם, וגם אחדים מגדולי הרבנים אשר ראוה נענעו לי בראשם" (גינצברג, כתבי אחד-העם, עמ' נו).

36. בסוף שנת תר"ן היו בה כ-13 לשכות וכ-100 חברים ברחבי רוסיה, ובשנת תרנ"ב הגיע מספר חבריה ל-123 (ארנון, בני משה, עמ' 13-14, 23).

37. ברזילי עצמו ציין, בהרצאה שנתן במלאות 25 שנה ליסוד בני משה, שבאגודה חברו למעשה שלושה זרמים שונים. זה שהתרכז בדרום רוסיה ('הזרם הנגבי'), שבראשו עמד אחד-העם - ובו 'שרר שלטון השכל על הרגש'; זה שהתרכז בחלקים הצפוניים יותר של רוסיה, ובראשו לשכת ביאליסטוק, "שבה שרר הרגש הדתי"; והזרם הארצי ישראלי - אליו הוא השתייך, "שבו שררה התשוקה המשיחית בהתאם עם המסורה" (' ברזילי, בני משה, התרן, ב (1914), עמ' 119).

38. טשרנוביץ ציין כי התביעה לכך באה גם מצד שפ"ר מוורשה ובעיקר מצד א"ש הירשברג ראש הלשכה בביאליסטוק (טשרנוביץ, בני משה, עמ' 40-41; ארנון, בני משה, עמ' 17-18). לדברי אייזיק בן-טובים הוא וד"ר חזנוביץ, שניהם מביאליסטוק, השתתפו באסיפת היסוד בשנת תר"ן, והיו שותפים לביקורת הקשה על המגמות החילוניות שהסתמנו אז באגודה. בן-טובים ציין כי נכנס כחבר בלשכת האגודה בביאליסטוק, לבקשת הרב מוהליבר, שביקש לוודא באמצעותו שהאגודה נוהגת כשורה מבחינה דתית. הוא ציין עוד, כי הוא היה שותף בהקמות לשכות גם בכמה ערים אחרות (בן-טובים, צוואה, א, הקדמה).

תדמית של אגודה דתית והן כי הבדלה בין מצוות עיקריות למישניות, תשווה לתנועה אופי רפורמי. למעשה נקבע נוסח פשרני המדגיש את החובה של החבר לכבד את חוקי הדת המקובלים בציבור "הכל לפי המקום והזמן", ועל רקע זה כנראה נטשו חלק מן החברים הדתיים את האגודה והלשכה בביאליסטוק דעכה והלכה.³⁹

המתחיות בנושא הדתי אפיינה גם את הלשכה ביפו. באביב תר"ן צירף ברזילי, בהיותו עוד בחו"ל, את ידידו אהרן אייזנברג, איכר ופועל שומר מצוות מוואדי חנין, כחבר באגודה. אייזנברג צירף את ר"מ פינס, שמונה על ידי הוועד האודסאי כחבר הוועד הפועל והתגורר עתה ביפו. בקיץ תר"ן צירף ברזילי גם את ישראל בלקינד, מראשוני הבייל"ויים, שעמד אז בראש בית ספר עברי ביפו. כמו כן הצטרף לאגודה ר' אייזיק בן-טובים, מקורבו של הרב מוהליבר, שחבר לאגודה כבר בחו"ל, ומונה גם כן כחבר הוועד הפועל בקיץ תר"ן.⁴⁰

כבר בשלב זה נתגלעה מתחיות בלשכה, בין פינס ובן-טובים לבין בלקינד, סביב נושאים דתיים. תרם לכך מסתמא גם אופיים התקיף⁴¹ והמתחיות שהייתה בין פינס ובלקינד עוד מימי הגעת הבייל"ויים ארצה וייסוד גדרה.⁴² בתשרי תרנ"א, הגיע ברזילי ארצה ופעל להרחבת הלשכה וביסוסה. בתקופה זו הלך והתעצם החיכוך בין פינס ובן-טובים, לבין רוב חברי לשכת בני משה ביפו. בלשכה חברו עתה כעשרים 'אחים', כולם אנשים בעלי תפקידים ציבוריים או חינוכיים ביישוב. שמונה התגוררו ביפו והשאר במושבות. חלקם היו חילונים כמו: זאב טיומקין, מאיר דיזנגוף, יהודה גרזובסקי, וד"ר מנחם (מרק) שטיין, והגדילו ממילא את התמיכה בעמדתו של בלקינד, אולם גם המסורתיים יותר והדתיים שבהם, כמו אהרן אייזנברג, אליהו זאב לוי-אפשטיין ויהושע ברזילי,⁴³ היו סובלניים יותר כל עוד הכל מאוחדים ברעיון הלאומי, בהתאם לגישתו של אחד-העם, וראו למעשה בפינס ובבן-טובים גורם קיצוני ומתסיס.⁴⁴

ביטוי לכך היה סביב סוגיית פריצת גדרי ההלכה ביפו. העלייה הגדולה בשנים

39. ארנון, בני משה, עמ' 19. יחד עם זה, נותרו נציגים מבני משה בביאליסטוק גם אחר כך ובראשם דוד סוכובולסקי. ראו שלמון, דת וציונות, עמ' 197-198, בהע' 59, 64.

40. ראו ארנון, שם, עמ' 26-28, ובמקורות שציין שם. בן-טובים, לעומת זאת, ציין בזכרונותיו שהיה זה הוא שהכניס את פינס לאגודה (בן-טובים, צוואה, עמ' 28).

41. בלקינד ובן-טובים היו בעלי אופי סוער (ראו ארנון, שם, עמ' 26, 52). והשוו לדברי בן-טובים עצמו: "מלידה מבטן ומהריון הייתי בעל מזג חם ואופי רותח, אך בלב רך וגם מתרגש ומתפעל, ביחוד למראה עמל אווין" (בן-טובים, שם, עמ' 82).

42. מלאכי, פרקים, עמ' 353.

43. ראו למשל דבריו של ברזילי במכתב משנת תרנ"ה: "אני לעווין עפשטיין, איזענבערג מתנהגים כארטדוקסים בהעיר היותר קטנה בליטא" (אצ"מ A25\21, עמ' 91). ראו גם מה שכתב אייזנברג לכתו יהודית בח' בטבת תרס"א: "איני מהקנאים ואדוקים אבל הנהגת ביתי היא על דרך התורה שומרי מצוות מועד ושבת". וציין על חינוך בניו: "הנני לומד אותם את הדת ותורת ומצוות ישראל יחד עם השכלה אנושיות ואת כולם אני מאחד עם הלאומיות ותקות בנין עמנו" (לנג, המשבר, עמ' 78). על ברזילי ראו עוד לעיל הע' 33.

44. ארנון, בני משה, עמ' 53-54.

תר"ן-תרנ"א הביאה לעלייתם של צעירים רבים, שחלקם לא הקפיד על הנורמות הדתיות המקובלות בארץ. בפרט החלו להתרבות ביפו תופעות של ריקודים מעורבים באירועים חגיגיים. לקראת עריכתה של חתונה בה תוכננו גם ריקודים מעורבים, ביקש הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו,⁴⁵ מטיומקין ומברזילי, כנציגי הוועד הפועל, כי יימחו על תופעות אלו, אותן אסר במפורש מאז התמנותו כרב ביפו, אולם טיומקין סירב להתערב בנושא.⁴⁶ הרב מחה על כך במכתב לנצי"ב ואף טען כי טיומקין וברזילי מעודדים תופעות אלו.⁴⁷ הוא הוסיף עוד כי לאחרונה אף אירעו ביפו חילולי שבת בפרהסיה⁴⁸ וביקש במכתבו את סיועם של גדולי ישראל בתיקון הדברים, כיוון שנתברר לו מפי אנשים נאמנים "כי כל זה נעשה בכוונה לפרוץ מעט מעט הגדרים אשר גדרו אבות העולם כאשר החלו לעשות בענין השמיטה ועתה ירצו ללכת הלאה וירא אנכי כי לימים יבאו לא תהי' [ה] יפו גרוע מאלכסנדריא ואמריקא".⁴⁹

מציאות זו עוררה גם את ביקורתו של פינס, שהיה באותה עת מראשי הציבור ביפו. מעבר להיותו חבר בוועד הפועל של חובבי ציון וחבר בבני משה, היה פינס ממייסדי לשכת 'בני ברית' ביפו ומראשי ועד הקהילה היהודית ביפו. פינס בלט בפעילותו לארגונה ולאיחודה של הקהילה, ופעל לבסס את מעמדו של הרב הלוי בעיר.⁵⁰ הן באסיפת ועד הקהילה והן באסיפת 'בני ברית', נידונו הדרכים לפעול כנגד

45. על מינויו ומעמדו ביפו, ראו להלן פרק רביעי.

46. על פרטי החתונה, סירובו של הרב הלוי לערוך את החופה, ועריכתה בה' בשבת תרנ"א, למורת רוחו, על ידי אחד המזומנים, וההתכתבות בין הרב הלוי לוועד הפועל, ראו האור, י"ד באדר ב' תרנ"א (24.3.1891), עמ' צו. נוסח מכתבו של הרב הלוי לוועד הפועל, ראו אצל קניאל, היחסים, ב, עמ' 7.

47. "פרצו [...] לצאת במחול משחקים בחורים וגם בתולות שלובי זרוע. וה' טיומקין הוא המנצח עליהם, וה' אייזנשטאדט הוסיף באולתו וידרוש להם דרשות של דופי [...] ונשען עצמו על משענת קצה רצוץ של הפי[סוק] אז תשמח, וככה שנו באולתם ועוד ידם נטויה" (ראו להלן עמ' 49).

48. על התופעה של חילולי שבת בפרהסיה ביפו, ראו אעת"א, פק"י, פרוטוקול 16 מיום ב' בשבת תרנ"א; שם, פרוטוקול 23, מיום ד' בניסן תרנ"א ובו דיווח על "רבים היושבים ביום השבת בבתי הקאוווע ויש ששותי[ם] שם צוגארין וארגילא". וראו עוד רם, יפו, עמ' 143-144.

49. ממכתבו של הרב הלוי לנצי"ב, מיום ט"ז באדר א' תרנ"א. עותק של המכתב מצוי באצ"מ 9\22\5. הוא פורסם אצל אליאב, ספר העלייה הראשונה, ב, עמ' 222, ולראשונה אצל קניאל, היחסים, ב, עמ' 5-7, ושוב ובהשמטות באוריתא, ז (תשנ"ג), עמ' רסא-רסב. ככל הנראה ביחס למכתב זה מתייחסת עדותו של יהודה ליב דון-יחיא, מראשי אגודת 'נס ציונה' בוולוז'ין, שציין בזכרונותיו שפעם מצאו חברי האגודה על שולחנו של הנצי"ב "מכתב תלונה שהגיע מיפו, ובו הם קובלים לפני הנצי"ב כי העולים החדשים שקבעו מושבם ביפו נוהגים מנהגי פריצות, עורכים ריקודים משותפים, מתרחצים יחד על שפת ימה של העיר וכדומה", דבר ש"עשה רושם עגום על הנצי"ב". דון-יחיא ציין כי חברי האגודה שלחו לד"ר פינסקר מכתב חריף, אותו כתב חבר האגודה ח"נ ביאליק, ובו מחו על התופעות הנזכרות והזהירו כי הדבר עלול להרחיק מן התנועה את הנצי"ב, וכי כעבור מספר ימים התקבל מכתב ממל"ל עליו חתם ד"ר פינסקר ובו הוא מציין כי התיאורים הם מוגזמים וכי במקביל הם שלחו מכתב לטיומקין ובו דרשו ממנו לבלום מעשים כאלו, וכי "מכתב זה היה נוחם-מה לנצי"ב", והוא ענה לפינסקר בזה הלשון: "[...] תנוח דעתך שהנחת את דעת" (דון-יחיא, בישיבת וולוז'ין, מצוטט אצל טיקוצ'נינסקי, ישיבתיות וציונות, עמ' 14).

50. בכ"ד בשבת תר"ן נוסדה ביוזמת פינס לשכת בני ברית ביפו 'שער ציון', בתיאום עם הלשכה בירושלים, שהוקמה כשנתיים קודם. פינס מונה כנשיא הלשכה ביפו. הלשכה עסקה בארגון הקהילה, הקמת חברת ביקור-חולים, הקמת ספרייה וייסוד בית ספר, וחברו בה אנשי ציבור מיפו ומן המושבות. בנוסף נבחר פינס בכ"ט בסיוון

תופעת הריקודים המעורבים, וכנגד הפגיעה במעמדו של הרב.⁵¹ פינס האשים למעשה את רוב חברי לשכת בני משה בניסיון לכבול את ידי הרב בעניין.⁵²

ר' יחיאל מיכל פינס

אחת הסוגיות שתרמו יותר מכל למתיחות בין חברי בני משה, היה המשבר בו היה מצוי הוועד הפועל ביפו בשנים אלו. כאמור, טיומקין, פינס ובן-טובים, וכן עוזריהם ברזילי ואייזנברג היו חברי הוועד הפועל ובה בעת גם חברי בני משה. זמן לא רב לאחר מינוי טיומקין לראש הוועד החל לשרור חוסר אמון בינו לבין פינס ובן-טובים. ככל הנראה אף נועד מינויו של טיומקין לראש הוועד הפועל, כדי למתן את השפעתם של פינס ובן-טובים בוועד.⁵³ עם הסתבכות הוועד בסוגיית קניית הקרקעות, התגלעו ויכוחים בנוגע לדרכי הפעולה הנדרשים לוויסות פעולות הקנייה, וטיומקין פחות ופחות שיתף פעולה עם פינס ובן-טובים בעניין, ויותר עם ברזילי ועם סוחר הקרקעות

יהושע חנקין. פינס ובן-טובים האשימו את חברי בני משה במדיניות זו.⁵⁴ באדר תרנ"א הגיע אחד-העם ליפו כדי לבחון את המצב בלשכה. הוא התאכזב עמוקות ממצבה המסוכסך של הלשכה, ולאחר ישיבה סוערת, בה הוטחו בפינס ובבן-טובים האשמות חריפות על חוסר אמונם בטיומקין, הוצאו למעשה פינס ובן-טובים מחברותם באגודת בני משה. להחלטה זו תרם כנראה גם רצונו של אחד-העם לנטרל את השפעתם של גורמים דתיים דומיננטיים על האגודה. זמן קצר קודם הוא הביע את שמחתו על התפוררותה של לשכת ביאליסטוק שהיוותה את המעוז הדתי של האגודה.⁵⁵

תר"ן כאחד מ'שבעת טובי העיר' של הקהילה האשכנזית ביפו, 'שעל פיהם יצאו ויבואו כל ענייני העיר', ואחר כך כחבר הוועד המאוחד של יהודי יפו, האשכנזים והספרדים, שנבחר באדר תרנ"א (רם, יפו, עמ' 104-107).

51. בט' בשבט תרנ"א, התכנס ועד הקהילה של יפו, והועלה עניין הריקודים המעורבים. היו בין חברי הוועד שרצו להוקיע את העניין בעיתונות אולם פינס ציין כי הדבר יותר יזיק משיועיל, כך התקבלה הצעתו לכתוב מכתב 'לה' אייזנשטאד: "בהיותך בר אבהן ובר אורין מוצאים אנו חובה לך לגלות למוסר אנך על דרשך בשבח דבר מגונה... ונחשוב כי ה' [ה] רק ענין נצחון זמנית ורגש המוסרי בטח ימריצך כי תשוב". באותה ישיבה הוחלט גם "לטכס עצה לעצר בפני המתפרצים לבל תשוה עירנו לאלכסנדריי [ה] ועוד", וזאת לאחר שבשבוע הקודם סירד איש קדושין בלא ידיעת הרב. פינס הדגיש את הצורך לחזק את מעמדו של הרב על ידי מתן כתב רבנות פומבי לרב, מה שלא נעשה עד תתה, וכן כתיבת מכתב תמיכה ברב ומכתב מחאה ב'מתפרצים', מטעם הוועד (אעת"א, פק", פרוטוקול 17. וראו עוד רם, יפו, עמ' 144). דו"ח של 'בני ברית' מציין את עיסוקה של האסיפה ה-12, ב"ז בשבט תרנ"א "בנוגע הנהגת הרב בנוגע להחתונה עם הריקודים" (אלפסי, שער ציון, עמ' 31). וראו את מכתב התמיכה משבט תרנ"א ברב הלוי כנגד אלו ש"המרו את רוחו הטהור, להורות הלכה ברבים באומר ובפועל לפרוץ חוק הצניעות בהוללות ומחולות", בחתימת ידי חברי ועד העיר, בארכיון קום-שלוין.

52. ראו במכתבו לידיד מיום ז' בניסן תרנ"א: "הם מנסים לכבול את ידי הרב של יפו שלא יעיר על רקודי בנים ובנות" (אצ"מ A.357, מובא אצל ארנון, בני משה, עמ' 56).

53. ארנון, שם, עמ' 52, ובהע' 93.

54. ארנון, שם, עמ' 59-60; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 182-180, 187-188.

55. ארנון, שם, עמ' 60-62; גולדשטיין, שם, עמ' 189-190.

עם יציאתם של פינס ובן-טובים מחברותם בבני משה הוחרפו היחסים בין חברי הוועד הפועל. פינס ובן-טובים החלו לפעול לתיקון יחסיהם עם טיומקין וניסו להרחיק את ברזילי מהשפעתו עליו. בקיץ תרנ"א נסע טיומקין לרוסיה וענייני הוועד נשארו למעשה בידי פינס ובן-טובים, אלא שבחורף תרנ"ב החלו להתברר לחברי הוועד האודסאי ממדי אי-הסדרים שבהתנהלות הוועד הפועל, והחלו חילופי האשמות כמי האשם. חברי לשכת בני משה, ובראשם ברזילי, פעלו להרחקת פינס ובן-טובים מן הוועד הפועל, והאשימו אותם בהכשלת טיומקין בתפקידו. פעילות זו קוממה את פינס ובן-טובים, והחלטת הוועד האודסאי, בהשפעת אחד-העם ובניגוד לעמדת מל"ל, לפטר אותם, יחד עם טיומקין, הייתה בבחינת המכה-בפטיש בתחושות העוול והבידוד אותן חשו פינס ובן-טובים.⁵⁶

במהלך שנת תרנ"ב הורחקו למעשה פינס ובן-טובים מן העשייה היישובית של חובבי ציון. עד שלהי שנת תרנ"ד ימשיך פינס לפעול במסגרת הקהילתית ביפו ובפרט בבית החולים שער ציון. אז יעבור פינס לירושלים ובהשתדלות ידידו, יואל משה סלומון, יתמנה לסופר ולמזכיר בבית החולים 'בקר חולים', שהיה מאוחד כלכלית עם מוסדות הקהילה הפרושית, תלמוד התורה וישיבת עץ חיים. בן-טובים, שנשאר ביפו, מונה למנהל תלמוד התורה 'שערי תורה' שבראשות הרב הלוי.⁵⁷

מבחינתו של פינס והגורמים המקורבים לו, היה במציאות זו ביטוי לשינוי העובר על תנועת חובבי ציון, ומעבר השליטה עליה לגורמים עויינים מבחינה דתית, ובראשם אחד-העם.

באופן פרדוקסלי היה זה דווקא פינס שביטא בשנות ה-80 גישה שעמדה בעימות בעמדותיה הלאומיות והחינוכיות-משכיליות עם גורמים שמרניים ביישוב, ובפרט עם בני חוגו של הרב דיסקין. פינס שיתף פעולה עם בן-יהודה בתוכניות לאומיות וחינוכיות, והגן על הבי"וים בגדרה, בני חסותו, אף מפני הביקורת של הנצי"ב ושל הרב מוהליבר. לכאורה היה בכך בסיס לשיתוף פעולה עם אחד-העם וחוגו, שכן פינס קיווה בראש ובראשונה "להצית אש אהבה והתקשרות לאומית", שתתבטא בנכונות למסירות חלוצית ובחינוך מודרני הכולל השכלה ומדע.⁵⁸ עובדה היא כי הוא ניאות מיד להצטרף לאגודת בני משה שבראשה עמד אחד-העם.⁵⁹ אלא שהמציאות המתהווה חידדה את הבדלי הגישות העמוקים בין אחד-העם לבין פינס.

בלב המפעל הרעיוני של אחד-העם עמדה התפיסה כי 'הרוח הלאומי הנצחי' הוא המכנה המשותף העמוק והבסיסי בין חלקי העם והוא המרכיב המהותי של היהדות. מתוך עמדה זו שלל אחד-העם את תנועת הרפורמה, שהבליטה את היסוד האוניברסלי

56. ארנון, שם, 62-72; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 160-162; גולדשטיין, שם, עמ' 204-205.

57. תדהר, חלוצי הישוב, ב, עמ' 596, ערך יצחק אייזיק בן-טובים (בנדט).

58. שלמון, היהודי החדש, עמ' 242.

59. ראו מלאכי, פרקים, עמ' 353-354.

של היהדות וטשטשה או אף שללה את היסוד הלאומי. הוא אף תקף מסיבה זו גם את העמדה האורתודוקסית המערב-אירופית, ששאפה במידה רבה להתערות במדינות מערב אירופה. מנגד, הוא נתן מקום מרכזי לדת היהודית, הנובעת לדעתו ביסודה מן 'הרוח הלאומי', וסבר כי על בסיס מצע זה ניתן לשתף פעולה בין דתיים לשאינם דתיים, ללא תלות מהי דעתם בענייני אמונה.⁶⁰ היו כאמור שנתנו למשנתו פירוש דתי-לאומי, וכמי שבאה לנסוך רוח לאומית במצוות התורה, או לכל הפחות שאינה סותרת פרשנות שזכו,⁶¹ וכאמור לא מעט שומרי מצוות היו חברים באגודה, אלא שיותר ויותר חידד אחד-העם את תפיסתו בדבר העליונות של 'הרוח הלאומי', המרוקנת למעשה את תוקפה המחייב של התורה והאמונה, ומקווה להתפתחויות פנימיות באופיה של היהדות מכוח האופי הלאומי. מציאות זו, יחד עם העובדה שבני משה שאפו להתמקד במיוחד בחינוך, וחלק מן המחנכים לא הסתירו את גישתם החילונית, כמו גם היות האגודה חשאית, עוררו חשש כבד מצד גורמים דתיים בחובבי ציון, ובראשם פינס.

סוגיית החינוך ביפו ובמושבות

שנות ה-90 היו שנים דומיננטיות בעיצוב פני החינוך במושבות. כאמור כבר בשלהי שנות ה-80 החל מתהווה ארגון מסוים בסדרי החינוך, בפרט במושבות הברון.⁶² יחד עם זה טרם גובשו תוכניות לימודים מקיפות ומסודרות, כמו גם ספרות מקצועית מתאימה. רוב המורים בארץ, כחמשים במספר, לא הוכשרו למלאכתם, ובנוסף התגלעו מחלוקות סביב תכני הלימוד והערכים על פיהם יש לעצב את דמותם של התלמידים בהתיישבות החדשה.⁶³

במידה רבה היוותה ההתיישבות הקטנה ביהוד שליד פתח תקווה, ניסיון לפיתוחו של מרכז תורני-לאומי ביישוב החדש. משלהי שנות ה-80 התפתח המקום כמרכז של כמה אנשי ספר שהיו מעוררים בהתיישבות, ובהם: יואל משה סלומון, פינס, ר' זאב יעבץ ואליהו ספיר. משנת תרמ"ט ישב בה הרב מרדכי גימפל יפה, רבו של פינס, שאף הקים בה ישיבה, בה למד למשל בנו של הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו. באותה עת גיבש יעבץ תוכנית לימודים מפורטת, שתתאים לחינוכם של בני איכרים שומרי מצוות בארץ ישראל, בדרך המשלבת לימוד תורה, עברית, היסטוריה, גאוגרפיה, השכלה, חקלאות, מלאכה וחינוך

60. ראו רמון, ציונות תרבותית, עמ' 108-133.

61. ברוח זו כתב ברזילי, במאמרו בקובץ הספרותי הראשון של בני משה - קורת, בשנת תר"ן, שעסק בספרות הדרושה לחינוך הנוער. ברזילי טען שם שהדרך להשיב את עטרת היהדות מפני החילון המערבי, היא במתן דגש על האופי הלאומי של היהדות ומצוותיה. לפיכך לא די לחנך את הבנים לתורה ולמצוות בלבד, אלא יש "לתת בידיהם ספרי-חנוך אשר הלאומיות תהיה בהם מוחשית ובולטת, אשר ירימו את המסך מעל המצות המעשיות ויגלו לעיני בני הנעורים את התועלת הלאומית והזכרונות הלאומיים הצפונים ברובן, למען ידעו כי לא הן ולא שכן לא באו "למלא את היחיד במצות ולזכותו" לחיי העוה"ב בלבד, כי אם ראשית מטרתו להגדיל אושר האומה וכבודה" (ברזילי, התחלה טובה, עמ' 101).

62. ראו לעיל כרך א, עמ' 208-219.

63. לנג, דבר עברית, א, עמ' 239; הנ"ל, המאבקים, עמ' 100.

גופני - ברוח לאומית דתית. יעבץ שלח את תוכניתו לברון רוטשילד והציע שתשמש כתוכנית חינוכית מקפת במושבותיו. יעבץ אף פירסם אותה, תחילה בגרמנית, בשנת 1888, בעיתון *Judische Presse*, ואחר כך בעברית בשנת תרנ"א (1891), במאסף 'הארץ' שיצא בירושלים בעריכתו. בראשית שנת תרמ"ט (1889) הצליח יעבץ לקבל משרת רב ומורה בזכרון יעקב, והחל ליישם בה את תוכניתו החינוכיות. כן הוא פירסם בשנת תר"ן (1890) ספר היסטוריה ראשון מסוגו, כדי ללמד את מקצוע 'תולדות ישראל' בבית הספר. אלא שבמהלך תר"ן פוטר יעבץ ממשרתו על ידי פקידות הברון, שהציבה בפניו קשיים מרגע הגעתו, והוא הוחלף באחת מבנות המושבה שנשלחה להשתלם בפריס. יעבץ עבר בשלהי תר"ן לירושלים כשהוא עוסק שם בעיקר בכתיבה וביצירה, ובהוצאת מאספים ספרותיים וספרי חינוך והיסטוריה.⁶⁴ במקביל נחלשה בכלל ההתיישבות ביהוד. הרב גימפל יפה נפטר בחשוון תרנ"ב, ועם פטירתו בטלה ישיבתו. פינס שעבר בעצמו ליפו, ניסה ללא הצלחה, להביא את הנצי"ב מוולוז'ין שיתיישב ביהוד, ולמעשה זמן קצר אחר כך בטלה ההתיישבות במקום, והיא שימשה לכמה שנים נוספות כמקום למגורי פועלים מפתח תקווה.⁶⁵ יותר ויותר התברר שתקוותם של פינס ויעבץ, להשפיע על אופיו החינוכי של היישוב נתקלת בהתנגדות מקורבי בן-יהודה וחברי בני משה.

בחשוון תרנ"ב החליטו כמה ממורי מושבות יהודה ויפו להקים אגודת מורים בשם 'אספת המורים', שמטרתה יצירת בסיס אחיד לחינוך הלאומי בארץ ישראל. בפועל שותפו באגודה מורים מראשון לציון, פתח תקווה, מזכרת בתיה ויפו, והיא כללה למעשה שלושה עשר מפגשים רשמיים, בין השנים תרנ"ב-תרנ"ו. חברים בולטים באגודה: דוד יודילוביץ, אריה ליב הורוביץ וישראל בלקינד היו ממקורביו של בן-יהודה והושפעו מאוד מגישותיו הלאומיות-חינוכיות. קבוצה נוספת, שחפפה בחלקה גם את חברי הקבוצה הראשונה כללה מורים מקרב חברי אגודת בני משה בראשות אחד-העם. לשכת בני משה ביפו קיבלה על עצמה "לשים לב ביחוד לחינוך בני הנעורים", ולפעול "לתקומת מרכז עברי בא"י על יסוד עבודת האדמה וההשכלה הלאומית". השתתפותם של מורים מטעמה באגודת המורים, בהם בלקינד והורוביץ הנזכרים, וכן יהודה גרזובסקי, ר' אריה ליב גורדון, הרב ברוך חומה ויצחק כהן, הייתה אפוא מהלך טבעי. בתוקף הנסיבות ובמטרה לעצב מסגרת חינוכית אחידה טושטשו הפערים הרעיוניים והדתיים בין המורים לבין עצמם, כמו גם חילוקי הדעות שבין אחד-העם לבין בן-יהודה. אלא שבאמצע שנת תרנ"ב, לאחר חמש פגישות תכופות, הופסקה פעילות אגודת המורים, בשל חילוקי דעות, כמו גם בשל יריבויות אישיות בין

64. ידידיה, לגדל תרבות, עמ' 47-57.

65. ראו דברי פינס הנצי"ב במכתבו: "הנני בא בהצעת דברים לפני כתר"ה [כבוד תורתו הרם] כי אם בחר בציון יאווה למשכן לו באחת המושבות. הרעיון הזה עלה על לבי אחרי רואי עין בעין את הפעולה הנכבדה אשר האציל כבוד הרב המנוח הרמ"ג ז"ל בישיבתו ביהוד. מלבד מה שהישיבה הזאת גרמה לשביעית שלא תתחלל בפרט, הנה עוד גרמה רבות לחזוק התורה והדת בכל המושבות [...] ובוזה יגרום גם כן להקים הריסת המקום הזה [...] והיתה יהוד למרכז הרוחני למושבות החומריות" (פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 169). על ביטול ההתיישבות במקום. ראו קרסל, אם המושבות, עמ' 219-220.

המורים, והיא עתידה להתחדש רק בראשית שנת תרנ"ה.⁶⁶

במהלך תקופה זו עלתה השפעתה החינוכית של לשכת בני משה ביפו. במטרה להרחיב את השפעתה החינוכית של בני משה במוסדות היישוב ובבכירת האישים המאיישים אותם נקטו חבריה ביפו כמה פעולות שכללו גם ויתורים מסוימים מעקרונותיהם, כדי להשיג את מטרותיהם:

א. צירוף בעלי מעמד והשפעה ביישוב כחברים באגודה.

ב. הצטרפות יזומה לארגונים קיימים, שלא היו מזוהים עם כל מטרותיהם, דוגמת כ"ח ובני ברית, כדי להעזר בהם לקידום האינטרסים הלאומיים-חינוכיים של בני משה.

ג. שיתוף פעולה עם פקידות הברון.

פעילות זו נשאה פרי בפרט בהקמת שני בתי ספר עבריים ביפו. בחשוון תרנ"ג (1892) נפתח ביפו בית ספר עברי לבנים, תחת ניהולה הרשמי של חברת כ"ח ובשיתוף חובבי ציון ובני משה, וכמה חודשים אחר כך, באדר תרנ"ג (1893), נוסד מטעמם גם בית ספר עברי לבנות.

בית הספר ביפו נועד להיות גולת הכותרת של מפעלה החינוכי של בני משה, שמרכזה העולמי עבר בשנת תרנ"ג ליפו, בית ספר "שבו יוכשרו מוריו העתידיים של העם [...] ומן הבית הזה יצאו ויפוצו בארץ ישראל ובגולה וישאו את דגל היהדות לכל קצווי ארץ".⁶⁷

למעשה התנהל בית הספר בנורמות דתיות, שכללו תפילות ולימודי קודש, בצד לימודי חול. רוב ככל התלמידים היו ממשפחות דתיות, ורבים מהם ממשפחות ספרדיות, אולם בית הספר זכה לביקורת נוקבת, בפרט מצד פינס, יעבץ ובן-טובים. הם טענו שהגישה הבסיסית של בית הספר, ובפרט של המורים הדומיננטיים בבית הספר, בדגש על יהודה גרזובסקי, משרים אווירת זלזול באורח החיים הדתי. כך, התנ"ך נלמד על ידי גרזובסקי ככלי ללימוד השפה העברית, ללא ייחוס קדושה אליו. בתי הספר העדיפו את ספר הלימוד בהיסטוריה של בן-יהודה, בעל האופי הלאומי חילוני, על פני ספר הלימוד של יעבץ, ולמעשה הוחלט בשנת תרנ"ג (1893), להדיר את ספריו של יעבץ מבית הספר. ניסיונותיו של פינס לשכנע את אחד-העם, בעת ביקורו בארץ בקיץ תרנ"ג, להעביר את גרזובסקי ממשרתו ולמצוא מורה מתאים להוראות מקצועות הקודש, במקום המורה הנוכחי שחסר התאמה לתפקיד, נידחו למעשה על ידי אחד-העם. פינס ראה בהסברי אחד-העם התחמקות המעידה על מגמה, והמתחות בין פינס ומקורביו לבני חוגו של אחד-העם הוחרפה.⁶⁸

66. לנג, המאבקים, עמ' 97-98.

67. לנג, שם, עמ' 97-106. הציטוט ממאמרו של אחד-העם בהמליץ, ג' בניסן תרנ"ג. ראו לנג שם, הע' 86.

68. מלאכי, פרקים, עמ' 354; ידידיה, לגדל תרבות, עמ' 80-81; לנג, לאימות, עמ' 212; הנ"ל, המאבקים, עמ' 212.

פרשה שהביאה לשיא את המתחות בין היישוב העירוני בירושלים לבין חובבי ציון, ואגב זאת להעצמת הפולמוס כנגד בני משה, הייתה פרשת מאסרו של אליעזר בן יהודה.

בכסלו תרנ"ד (דצמבר 1893) נאסר בן-יהודה על ידי השלטונות התורכיים ועיתונו 'הצבי' נסגר, בטענה שמאמר שפרסם בעיתון חותנו שנ"ה יונאס, קורא למרידה בתורכיה. בשל המאסר וסגירת העיתון, שבאו לאחר שהרבנים סלנט ואלישר חתמו על 'מחאה גלויה' כנגד המאמר, סערו הרוחות בארץ ובחו"ל. ראשי היישוב בירושלים, ובמיוחד זה האשכנזי, הואשמו בהלשנה כנגד בן-יהודה, בניסיון להשתיק את ביקורתו העוקצנית על מוסדות החלוקה. המאסר הביא לתמיכה בבן-יהודה, גם מצד גורמים מתונים בחובבי ציון שהתנגדו לאופן ביקורתו על מוסדות היישוב העירוני. הפרשה החריפה את היחסים בין מוסדות היישוב בירושלים לבין חובבי ציון בארץ ובחו"ל, בהם בלטו בני משה שצידדו באופן בולט בבן-יהודה, כיוון שראו בפרשה סכנה לעתיד ההתיישבות וליחס השלטונות אליה, והיו מן הפעילים ביותר לעורר את דעת הקהל בנושא ולגייס כספים להוצאות משפטו של בן-יהודה.⁶⁹ מנגד פעלו פרנסי היישוב בירושלים, לדחות מכל וכל את טענות ההלשנה ולהגן על עצמם מפני הביקורת החריפה. הם טענו שהמאמר הובא לידיעת השלטונות עוד קודם הבעת המחאה של הרבנים סלנט ואלישר, והמחאה נועדה רק להסיר את אחריות המוסדות מן האמור בעיתון, בפרט לאור הרגישות של השלטונות מהתעצמות ההתיישבות היהודית באותה העת.⁷⁰ בלהט המאבק בין הצדדים חזרו והועלו שוב הטענות שהושקטו מאז הפיוס בשנת תר"ן כנגד מוסדות החלוקה מחד גיסא וכנגד 'אפיקורסותם' והתנהגותם החופשית של מתקיפיהם מאידך גיסא.⁷¹

שלא במישרין, אבל גם בהשפעת הפרשה, חידד אחד-העם את השקפותיו, בכמה מאמרים שפרסם החל משבט תרנ"ד, שעוררו סערה באגף הדתי של חובבי ציון. אם עד עתה לא התייחס אחד-העם במישרין לנושאים הדתיים, הרי שבמאמריו הבאים הוא ציין במפורש ש'עצם היהדות' המתגלמת ברוח הלאומית עתידה ממילא ליצור באופן טבעי התפתחויות גם באופי הדתי של האומה שחלה בו התאבנות, בפרט בעת

106.

69. עיקר הפעולות שנעשו היו: א. פניה לאישים ונכבדים יהודים תוך הבעת חשש עמוק לגורל המושבות והיישוב כולו, כשהם מבקשים מן הנמענים שיפנו לחכם באשי מאיסטנבול כדי להבהיר לו שלא היו בדברי 'הצבי' כל כוונה למרד, וכי יסיר את החרם שהטיל על בן-יהודה. כמו כן, פנו לברון רוטשילד כדי שיפעיל את פקידיו להצלת בן-יהודה והיישוב. ב. הפעלת חובבי ציון והמזרחי לתעמולה ולאיסוף כספים לצרכי הוצאות המשפט. ג. ארגון פניות לרבנים למחות באוני הרבנים והממונים בירושלים על הפרשה, תוך איום מרומז על פגיעה בחלוקה. ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 153-155.

70. על נסיבות דרכי הפעולה של הממסד העירוני בפרשה, ועמידה על המורכבות שבעמדות הצדדים, ראו קניאל, המשך ותמורה, עמ' 161-162. וראו עוד קלוזנר, התנועה, ג, 286-292; לנג, דבר עברית, א, עמ' 267-259.

71. שם

הגלות הארוכה. טיעונים אלה החשידו את אחד-העם וחוגו, בחתירה כנגד יסודות הדת. מי שקידש מלחמה, בשנים תרנ"ד-תרנ"ה, כנגד אחד-העם, בני משה ובית הספר ביפו, היה ר"מ פינס. במאמרים חריפים שהתפרסמו בחכצלת ובכתב עת שהוציא בשם 'אמת מארץ תצמח', הוא חידד את ההבדלים בין גישתו הלאומית-החילונית של אחד-העם, לבין גישתו הוא, שהיא "לאומיות ר' יהודה הלוי והרמב"ן ז"ל, לאומיות שהיא בלועה בדת והדת בלועה בה, לאומיות שנשמתה התורה וחיותה המצוות". לפינס חברו גורמים נוספים, בירושלים ומחוצה לה. השפעה משמעותית הייתה גם לקונטרס שהפיץ הגביר משה אריה ליב פרידלנד מפטרבורג, עסקן ציבור שומר מצוות שתמך בשילוב השכלה בחינוך המסורתי, ומן התורמים הגדולים לתנועת חובבי ציון עד אז. הקונטרס ביקר בחריפות את הנהגת חובבי ציון, תוך שהוא מסתמך על מכתביהם של אייזיק בן-טובים⁷² ושל בינוש קצנלסון מקייב,⁷³ שביקר בארץ בקיץ תרנ"ד - אשר ביקרו בחריפות את בני משה ואת בית הספר ביפו, אף שנודעו כחובבי ציון.⁷⁴

עמדותיו של אחד-העם והפולמוס סביבם הביאו גם בחו"ל להסתייגות הולכת וגוברת ממהלכיה של התנועה הלאומית, מצד אישים שתמכו בה עד עתה. הרב יהונתן אלישברג התכתב באופן אישי עם אחד-העם, אותו העריך, והתאכזב מאד מן ההתעקשות של אחד-העם לבסס את גישתו לחיבת ציון על תפיסה חילונית. "קווינו אשר ישוב ארץ ישראל יהי/[ה] הבריה התכון המחבר החלקים הנפרדים בית ישראל" - ציין הרב אלישברג במכתבו לאחד-העם, כשהוא מדגיש את הצפייה שהעיסוק המשותף

72. במכתבו מ"ח ניסן תרנ"ד תקף בן-טובים בחריפות את בני משה "עדה רעה ואנשים רשעים וחנפני לב רעים לשמים ולבריות" הבאים לטמא את הארץ "בשיטתם שיטת הלאומיות וככל הגויים יהיו בית ישראל"; אינם בוחלים באמצעים כנגד מתנגדיהם, והמוליכים שולל את חובבי ציון שבגולה (ראו נוסחו המלא של המכתב אצל: קניאל, היחסים, ב, עמ' 154). ר"י ניסנבוים ציין שהרב מוהליבר כעס מאד על בן-טובים, שבא לביקור בביאליסטוק, וכי בן-טובים הצטדק בפני הרב מוהליבר, שהמכתב לא נועד לפרסום (ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 106). וראו עוד ביקורתו החריפה של ניסנבוים על בן-טובים במכתבו לפרידלנד מ'ג' באלול תרנ"ד (המכתב פורסם על ידי א"י סלוצקי, על דעתו של הרב מוהליבר, בהמליץ, כ"ד באלול תרנ"ד (25.9.1894), עמ' 3-4. וראו עוד ניסנבוים, אגרות, עמ' 21-22). לדברי אליעזר אליהו פרידמן, מי שהפיץ למעשה את המכתב היה אחיו של בן-טובים, ששימש כמזכירו של פרידלנד (פרידמן, ספר הזכרונות, עמ' 215-216).

73. מכתבו של קצנלסון נכתב בט' באב תרנ"ד, ובו התקפה חריפה על בני משה "מהרסי ישראל" תחת מסווה "חובבי ציון", שבראשם עומד "המדיח" אחד-העם, ועל הפעילים בארץ מטעם חובבי ציון שהם "גלוחי זקן, אוכלי טרפות, שקצים ורמשים, ומחללים שבת בפרהסיא באה"ק; הם מטמאים את הארץ, ואילו הרב שמואל מוהליבר תומך בהם" (ראו קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 309). ביטוי מובהק ליחסו העוין של קצנלסון לבני משה בעת ביקורו בארץ, עולה מתיאורו ברזילי באחד ממכתביו: "אני לעווין עפשטיין, איזענבערג מתנהגים כארסדוקסים בהעיר היותר קטנה בליטא ובכ"ז [ובכל זאת] אמרו לקצ"ס [לקצנלסון], כי אסור לאכול אצלנו ונמנע מלאכול עד שנשבע לו הזקן קיפנים - שקצ"ס יודע אותו מקיעו [מקייב] לירא וחרד - כי מותר לאכול ואת מי רודפים ביותר הלא אותנו בשביל שאני מקדים בכל שבת לותיקין, יושב תמיד בראש מכוסה לומד לפעמים גמרא וכו'" (אצ"מ 25\21, עמ' 91). והשוו גם להחלטת בני משה בטבת תרנ"ה להשיב ללשכה בוויילנה "כי אין שום איש מאחינו פוגע חלילה בכבוד הדת והנהגת רב האחים בנדון זה בכלל דומה להנהגת כל בני ישראל ואינם גרועים מהבינונים שבעמנו וכן גם הנהגת בני המושבות ורב מחללי הדת שבאה"ק הם מאוהבי וידידי הידועים [הכוונה לחוגו של פינס]" (אצ"מ 35\60-71). על התנצלותו של קצנלסון כי הדברים יצאו מפרופורציה וגם לא נועדו להפצה ראו פרידמן, ספר הזכרונות, עמ' 215-216; ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 106.

74. ראו קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 305-306.

במצוות יישוב הארץ ישיב את הלבבות לתורה ולמצוות "וגם משכילי בני ישראל ישובו אל מחנה ישראל". הוא אמנם לא הכריז על פרישה מתנועת חיבת ציון אך הבהיר כי אם יעמוד אחד-העם על דעתו "הלא בהכרח יהיה שכל גדולי ישראל ויראי אלהים יתנגדו לזה"⁷⁵ ולמעשה עמד מעתה די מנגד לפעולות התנועה.⁷⁶ גורם נוסף שביטא את תסכולו הרב, היה הרב אלכסנדר משה לפידות, רבה של רייסין, ומזקני הרבנים באותה העת, שנודע בתמיכתו בתנועת חיבת ציון. במכתב לרב אלישברג מיום ד' באלול תרנ"ד, הוא קבע, לאור עדותם של בן-טובים וקצנלסון במכתביהם, כי הולך שולל באשר לאופי ההנהגה של חיבת ציון וכי אם לא תהיה נציגות משמעותית לדתיים "בעסק ההנהגה בפעל בכל עז, כפי התורה והמצוה", בוועד האודסאי ובוועד הפועל ביפו, יש להודיע מפורשות על פרישה מן התנועה "ונעמוד מנגד וכנגד [...] בכל אשר יהי' [ה] לאל ידינו כי אנחנו בשם ה' נדגול".⁷⁷

דברי ביקורת על חובבי ציון נכתבו בעיתונות על ידי סופרים שונים,⁷⁸ ובפרט בעיתון 'מחזיקי הדת' שבגליציה. בנוסף לכך פעלו בעניין במיוחד מתנגדי חובבי ציון בקובנה.⁷⁹ גורמים אלו עקבו בדאגה, עוד בשנות ה-80, אחרי נהייתם של רבים מבני הנוער אחרי ההשכלה, והתמורה הגוברת באורח חייהם, מבני ישיבות ומקיימי אורח חיים דתי - לתלמידי גימנסיות ואוניברסיטאות, שזיקתם הדתית הולכת ונחלשת, שניכרו גם בין חברי התנועה הלאומית.⁸⁰

גורמים מרכזיים בוועד האודסאי ובעיתונות, ואף מקרב בני משה ניסו להשקיט את הפולמוס, כשהם פועלים להסיר את הלעז מעל התנועה ומהטענות נגד אורחות חיים של המתיישבים, כמו גם על ידי הכחשת הטענות בדבר התנהלות לא דתית בבית

75. שלמון, דת וציונות, עמ' 214.

76. ראו במכתבו של ר"י ניסנבוים למ"מ אוסישקין מה' בחשוון תרנ"ה, בו טען שלמרות שרשמית ממונה הרב יהונתן אלישברג כמורשה חובבי ציון בעירו, הוא לא פועל למעשה למען חובבי ציון, ויש אומרים שהוא אף מתנגד לחובבי ציון, וכי לשאלתו אותו "מדוע איננו עוסק בחבת ציון כדבעי", ענה לו: "כי אינו חפץ לעסוק בעניני הישוב, יען החפשים עומדים בראש והלך וספר דברים שהיו ב[י]נו ובין מר אחד העם" (ניסנבוים, אגרות, אגרת כג, עמ' 26). וראו עוד להלן הע' 510.

77. קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 312; שלמון, דת וציונות, עמ' 215.

78. ראו מלאכי, פרקים, עמ' 380.

79. על הביקורת הנוקבת של גורמים בקובנה, ובראשם ר' יעקב ליפשיץ, שכונן לימים "חברי הלשכה השחורה", על חובבי ציון בתקופה זו ראו ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 107. וראו עוד קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 310-311. יש הממעיטים בחשיבות הפעילות שיצאה מקובנה ומערערים על קיומה של 'לשכה' מסודרת (ראו זלקין, ארטאדטכסי העיר, עמ' 440), אולם השפעתה של ההתארגנות בקובנה תלך ותגבר, בפרט לאחר הקמת התנועה הציונית (ראו הנקין, מחיבת ציון לאנטי ציונות, עמ' 49-50).

80. ראו שלמון, דת וציונות, עמ' 222-226. ביטוי לכך נמצא בהשוואה שבין אגודת 'נס ציונה' שהוקמה בישיבת וולוז'ין בשנת תרמ"ה, לבין אגודת בני משה. בין שתי האגודות היו מספר קווי דמיון, בהם: אידאולוגיה חזקה, אופי אינטלקטואלי, ושאיפה לתחייה רוחנית וליצירת מנהיגות חדשה. שתי האגודות פעלו תחת חשאיות ובחירה סלקטיבית של החברים, ואף עיגנו זאת בשבועת-קבלה. אולם בולטת חולשתה של 'נס ציונה', כמו גם של ממשכתה בין השנים תר"ן-תרנ"ג, 'נצח ישראל', לעומת הצלחתה הרבה יותר של בני משה (ראו טיקוצ'ינסקי, ישיבתיות וציונות, עמ' 33-34).

הספר ביפו.⁸¹ בלטו בכך גם אישים דתיים כמו הרב שלמה דוד סלושץ, חבר הוועד האודסאי, והעיתונאי והעסקן וממייסדי המזרחי, אברהם יעקב סלוצקי.⁸² פעילים מרכזיים בין בני משה בארץ, כמו ברזילי ולוין-אפשטיין, הדגישו שוב ושוב הן את האופי הדתי של בית הספר ביפו, הן של ההתיישבות בכללה.⁸³ והן של רבים מחברי בני משה בארץ, כשבמקביל הם לוחצים על כמה חברים לא דתיים, להימנע מלהביע עמדות מתריסות בעניינים דתיים.⁸⁴

הרב מוהליבר נהג באופן בולט בעמדה מפשרת, אף שהיה מודע היטב לפולמוס סביב בני משה, בית הספר ביפו, ומאמריו של אחד-העם, כמו גם לביקורתם החריפה של חברי אגודת 'מגיני ארץ' שבראשות פינס, בן-טובים ויעבץ. כאמור, התרשם הרב מוהליבר מתקנות אגודת בני משה, שהוצגו לו על ידי ברזילי. הרב מוהליבר אף תמך

81. ראו למשל המאמר "להסיר לזות שפתים" עליו חתומים מ"ל וולמן אפשטיין, סופרי הוועד האודסאי, ובו הם דוחים הן את הטענות כי הוועד או מי מחבריו "יאבו לרפות את הדת באה"ק בנוגע אף לקצוץ של יוד", והן את ההשמצות בנוגע לאופיו הדתי של בית הספר ביפו, כשהם מסתייעים בעדות הרב אלישר שביקר במקום, ובדברי הרב מוהליבר (המליץ, כ"ט באלול תרנ"ד (30.9.1894), עמ' 1-2. וראו עוד קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 313).

82. שלמון, דת וציונות, עמ' 230-233.

83. ראו בפרט הפרסום של בני משה בארץ, מכ"ז בכסלו תרנ"ה, ש"מפני הפסקיילים הרבים שמפיצים אנשים ידועים בשביל מטרה ידוע על הישוב", והמכתבים הרבים שקיבלו עקב כך מחו"ל בהם מבקשים הכותבים לדעת "דבר ברור על הנהגה דתית בהמושבות", הם מבהירים שביסוד המעלה, פתח תקווה ועקרון "מתנהגים כמו היראים והחרדים בערים הקטנות אשר בליטא". ברחובות, ואדי חנין, משמר הירדן, ראש פינה "יש גם "משכילים" והנהגתם הדתית איננה גרועה בשום אופן מהנהגת רוב היראים בהערים הגדולות שבליטא", וכי רוב תושבי ראשון לציון, גדרה וזכרון יעקב הם אמנם "מבני הדור החדש. אך ההנהגה הדתית של כולם איננה פחותה בשום אופן מהנהגת "בעלי בתים" שבולינה, גרודנו, קובנו", וכי "בכל המושבות אין אף קולנסת אחד שאף היותר ירא ויותר חרד יחוש לאכול משלחנו" (מכתבים מארץ ישראל ג, ג (תרנ"ה), עמ' 4; המליץ, ט"ו באייר תרנ"ה (9.5.1895), עמ' 4; המגיד, כ"ב באייר תרנ"ה (16.5.1895), עמ' 156).

84. על הבטחתו של גרוזובסקי לאחד-העם שלא "לדבר עם איש ע"ד [על דבר] איזה ענין הנוגע לאמונה או לדת", ראו במכתב מכ"ג בחשוון תרנ"ד (אצ"מ 13-5\35A). ברזילי גם אמר לרב הלוי שהוא מבטיחו שגרוזובסקי מלמד כהלכה בלי שום אפיקורסות (מכתב לאחד-העם, ח' באייר תרנ"ד. אצ"מ 58-5\35A). מאידך, כתב ברזילי בשמו ובשם לוין-אפשטיין לאחד-העם, ב"ב בתמוז תרנ"ד, ש"באמת אחדים מהאחים אינם נוהרים בלשונם בפעמים גם במעשיהם ונותנים מקום להידועים לתלות בנו בוקי סריקי", ולכן הם מבקשים ממנו לערוך מכתב כללי לבני משה, ובו הוא מבקש שייזהרו מאד בלשונם "לבלי נגוע במצוה קלה החמורה בעיני העם", כמופיע בתקנות בני משה. לוין-אפשטיין, שצירף מכתב משלו בשולי המכתב הנ"ל, ציין גם כן, כי כמה חברים ובראשם גרוזובסקי וסוכובולסקי אינם נוהרים בלשונם ומדברים לפעמים דברים בענייני אמונה בפומבי שלא לפי רוח העם, דבר הגורם לחשוד שבני משה מעוניינת לעקור את הדת, בעוד כל מטרתה לאחד את כל הכוחות לפעילות האלומית. לוין-אפשטיין ציין כי כבר דיבר עם חברים אלו כמה פעמים "אבל לעומת כל הבטחותיהם לא יוכלו לשמור את פיהם", וביקש שאחד-העם יכתוב מכתב בעניין (אצ"מ 91-90-5\35A). וראו עוד במכתבו של ברזילי לאוסישקין בשנת תרנ"ה: "גריזאווסקי אמנם איננו צדיק אבל איננו עושה שום דבר בפרהסיא שמחלל את הדת או אף מנהג קל, וכ"ש [וכל שכן] שאיננו דובר בפיו שום דבר שיכול להקל חלילה בכבוד איוו מצוה. מנגד זה גריזאווסקי פאנטיק בדבור העברי. תנו לנו מורים כמוותו באה"ק ונתן לכם בעוד עשר שנה באה"ק דור מדבר עברית" (אצ"מ 136-18\24A). גם באסיפת בני משה, בבלי י"ד בטבת תרנ"ה, נידונו הטענות החריפות שהעלה פינס כנגד גרוזובסקי במכתב לסלוצקי, וצוין ש"אחרי מ"מ ארוך שבו נתברר כי גרוזובסקי נוהג גם בביתו כאחד מהביננים שביפו ושכלל אה"ק וכי אין אף קורטוב של אמת בכל הדברים [...]" (אצ"מ 18-18\35A). הנושא נדון שוב באסיפת בני משה בא' בניסן תרנ"ה וצוין שוב אורח חייהם האורתודוקסי של רוב חברי בני משה בארץ וכי "גריזובסקי שאותו שמו למטרה [...] מתנהג עתה כיאות ואין בהנהגתו דבר שיכול לשים לנס" (אצ"מ 34-61\35A).

בבחירתו של ברזילי לוועד האודסאי,⁸⁵ וברזילי אף נלווה אליו בקיץ תר"ן, לקייב, לשם גיוס עשירים יהודים בתמיכה בפעילות למען היישוב.⁸⁶

הרב מוהליבר אף תמך במינוי ברזילי, כראש הוועד הפועל ביפו, ולא בטימוקין שקיבל את המינוי.⁸⁷ לאחר עלייתו ארצה, בתשרי תרנ"א, עמד ברזילי בקשר מכתבים הדוק עם הרב מוהליבר, בענייני היישוב,⁸⁸ ואחר כך עם מזכירות המזרחי.⁸⁹ הרב מוהליבר שב ותמך בבחירת ברזילי כחבר הוועד הפועל, בשנת תרנ"ה.⁹⁰

כמו כן, היה מעורב הרב מוהליבר, באופן אישי, באגודת 'מנוחה ונחלה' שייסדה את רחובות, שהייתה מזוהה עם בני משה, והכיר את ראשיה, כאנשים הנאמנים להלכה, ואף קנה ברחובות נחלה.⁹¹ ברזילי כתב באופן אישי לרב מוהליבר ודחה את הטענות בנוגע לבית הספר,⁹² והרב גם קיבל עדות מהימנה מגיסו שביקר בארץ ושנכדו אף למד בבית הספר ביפו, שהמוסד מתנהל בנורמות דתיות ראויות.⁹³ למעשה, דחה הרב

85. הכהן, עולמי, עמ' 178.

86. י. ברזילי, "קורות ותולדותי", העולם, ה' בסיוון תש"ה (17.5.1945), עמ' 318.

87. שויביץ, הרב מוהליבר, עמ' 174-175.

88. שם, עמ' 175.

89. ראו למשל מכתבו לאחד-העם מליל ו' בחשוון תרנ"ד, בו מציין את שמחתו על הקמת המזרחי ואת עמידתו בקשר מכתבים עם מזכיריו אברהם י' סלוצקי ודוד סוכובלסקי, כשהוא מציין את שאלת בני משה ביפו, האם כדאי גם "לבא בחליפת מכתבים עם כ' [בוד] הגרש"מ בעצמו" (אצ"מ 8-5\35).

90. ראו במכתבו של ניסנבוים לאוסישקין מיום כ"ח בניסן תרנ"ה ובו ציין את בקשתו של ברזילי וכי "מרן תמול כתב אל הוועד ויבקשו, כי ה' [אדון] אייזנשטאדט ישאר על משמרתו" (ניסנבוים, אגרות, עמ' 30). וראו עוד שם, עמ' 26). וכן במכתבו של ברזילי לניסנבוים מז' בסיוון תרנ"ה: "תודתי הדלה כתבתי למרן שליט"א הי"ו אשר אסיר תודה הנני לכ"ג [כבוד גאון] משכבר הימים כי כמלאך מושיע הוא תמיד לי בשעת דחקי" (אצ"מ 21\25, עמ' 274).

91. שויביץ, הרב מוהליבר, עמ' 174. אליהו זאב לוי-אפשטיין, מנהלה של רחובות ומראשי אגודת מנוחה ונחלה, אף הוכנס לבני משה בביאליסטוק, על ידי אברהם ש' הרשברג, ממקורביו של הרב מוהליבר. ראו טשרנוביץ, בני משה, עמ' 37.

92. ראו במכתבו לרב מוהליבר מליל ד' בטבת תרנ"ד: "והנני נשבע להדר גאונו בכל קודש, כי אין אף שמץ אמת בכל השטנות היוצאות על ביה"ס. וכבוד גאונו הלא יודע כי אף מפני דרכי שלום לא אכזב להדר גאונו היקר בעיני כמלאך אלקי" (סה"ל 16 709 V). הוא אמנם ציין שם ש"נחוץ מאוד להעמיד איש מורם למשגיח דת", אך קבע שאין מועמד מתאים כרגע בארץ. דרוש לכך בוגר בית המדרש לרבנים של הרב הילדסהיימר, דבר הדורש הוצאה של 3,000 פרנק לשנה, וכרגע, מכל מקום, אחד מחכמי הספרדים המשמש גם כדיין ומו"ץ, אחראי על כך שהתלמידים "הולכים ומתפללים מנחה ומעריב וזהירים בברכות וכו' ומענישים אותם בעד נשיאת מטפחת מחוץ לעירוב וכדומה".

93. ר' יצחק ניסנבוים ציין כי בחורף תרנ"ד, בהיותו פעיל באגודת 'נצח ישראל', כתבו לו פינס, יעבץ וכן-טובים מכתב המבהיר את נסיבות מאבקם החריף. חברי 'נצח ישראל' פנו לחברם משה גלשטיין מביאליסטוק וביקשוהו לברר את דעתו של הרב מוהליבר בעניין. הפגישה התקיימה בכ"ו בניסן תרנ"ד, וגלשטיין תיאר בדייקנות את פרטיה במכתב, כשכין היתר ציטט מפי הרב מוהליבר את התייחסותו לבית הספר ביפו, כך: "על אודות בית הספר ביפו יש לי עדות נאמנה מפי אחד מקרובי איש ירא ה' ושומר תורה ואדוק במצות. הוא כותב לי, כי שלח את נכדו לבית הספר, ובנוגע לדת אין בו שום מגרעת וטוב הוא מאד. העדות הזאת אינה כמובן, על המורים כי אם על עצם הלמוד" (ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 104). כשבוועד קודם כתב מזכירו אז של הרב מוהליבר, דוד סוכובלסקי לאחד-העם, כי גיסו של הרב מוהליבר ר' יעקב הינדין העיד לפני הרב "כי ביה"ס יתנהל ברוח התורה והדת" ולכן הוא אף נכון לתמוך בבית הספר (טשרנוביץ, ראשון לציין, עמ' קסו). וראו במכתבו של הרב מוהליבר לפרידלנד מיום ג' באלול תרנ"ו בו ציין כי גיסו ר' יעקב הינדין "הגביר החסיד מיליובאוויץ", שהוא 'ירא ה' באמת ואיש

מוהליבר, במכתבים ובעל פה, את הטענות כנגד מטרות בני משה⁹⁴ ואת הטענות בדבר השפעה שלילית שלהם על ההתיישבות בארץ⁹⁵ וכד כבד לחץ להגברת האופי הדתי של מוסדותיה ומוסדות היישוב בכלל⁹⁶. הוא קרא למבקרים להשתדל להגביר את השפעתם ותמיכתם בתנועת חובבי ציון במקום להטיל בה רפש⁹⁷ והיה שותף

מיושב בדעתו" וביקר בקיץ הקודם בארץ, העיד בפניו כי בית הספר "טוב מאד ואין בו אף שמץ פסול חלילה", ולכן הורה לחתנו לשלוח את בנו לבית הספר ביפו. הרב מצדו ציין כי בכל זאת יתאמץ לחקור את הדבר ולתקן המעוות אם ישנו (המליץ, כ"ד באלול תרנ"ד (25.9.1894), עמ' 4. וראו להלן הע' 96, מכתבו של הרב מוהליבר לד"ר שטיין בנוגע לבית הספר). ראו גם רשימת התרומות לבית הספר לשנת תרנ"ו, ובה גם תרומת הרב מוהליבר ונכדו יוסף מוהליבר, מיום ג' בכסלו תרנ"ו (אצ"מ 8-47\35A).

94. ראו במכתבו לרב נחום גרינהיז מטרקוי מיום ז' באדר ב' תרנ"ד: "האג[ו]ן דה "בני משה" לפי ידעתי אותה לכל פרטיה אין בה שום דבר המתנגד ח"ו לדתנו אף שמץ קל, ומטרת האגדה היא רק לאחד את הלבבות ולאגד את אחינו בגולה לאגדה אחת לתמיכת ישוב ארץ ישראל ואם כן היא באה לחזוק הדת (ולא ח"ו נגד הדת והתורה!); כי אחדות ישראל וישוב ארץ ישראל היא חיזוק הדת היותר גדול" (אצ"מ 22\35A). ראו עוד שטיין-אשכנזי, אגודת בני משה, עמ' 56.

95. במכתבו הנזכר של גלשטיין (לעיל הער' 93) צוטט הרב מוהליבר כך: "את "בני משה" אני יודע. לפני כמה שנים בא אלי איש נכבד היושב היום בארה"ק, ואמר לי, כי מיסד הוא אגודה לטובת הישוב וישאלני: אם יוכל למצוא פה חברים. קראתי את התקנות והנה אחת מהן אומרת, כי כל חבר אשר יעבור על אחת ממצות ה' יוצא מחברתם", אין ספק שהכוונה לברזילי. בהמשך ציין גלשטיין שלאחר זמן נודע לרב מוהליבר שבתקנות המודפסות הושמט הסעיף הנוגע לעניין המצוות. הדבר הכעיס אותו והוא נענה שהדבר נעשה כדי למנוע פירוד בין חברי האגודה. למעשה ציין הרב מוהליבר: "איך מתנהגים "בני משה" בארץ ישראל - אינני יודע. ובכלל אינני יודע אם גדול כחם בארץ ישראל עד שישפיעו על יפו על ירושלים ועל המושבות... אולם תקנותיהם בכלל הן יפות מאד וכאשר קראתי אותן בכיתי מרוב התרגשות..." (ניסבויים, עלי חלדי, עמ' 103). גם במכתבו למ"א פרידלנד, מג' באלול תרנ"ד (ראו לעיל הע' 93), הוא ציין: "ואם ישנם אנשים בארץ ישראל המכנים את עצמם בשם ב"מ [בני משה] המתאמרים לחו"צ [לחובבי ציון], ה' עמהם! ואם יחטאו ויאשמו לה' ולתורתנו הקדושה חטאותיהם על ראשם תחלנה, אך מה לחובבי ציון ולהם".

96. ראו למשל מכתבו מ"ד בתשרי תרנ"ה לראש לשכת בני משה ביפו, ד"ר שטיין, בנוגע לבית הספר ביפו, בו ציין כי כפי ששמע לפני כשנה בית הספר "טוב ואין בו אף שמץ פסול", אולם "רבו כעת האנשים הדוברים עליו סרה, על תכן למודי הקדש ועל מוריו", ובין המבקרים אנשים נאמנים. הוא מפציר בהם למנות "רב חרד למורה דת ולמשגיח על כל הלמודים הקדושים", כפי שהבטיח לו כבר ברזילי חודשים קודם, שכן "ימים רבים כבר עברו, אין רב חרד ואין תלמוד בביה"ס, והדבות הרעות עליו הולכות ורבות. [...]", והוא מדגיש כי הוא יפעל ככל יכולתו שהחינוך יתקיים בארץ "על יסודי הדת עבודת האדמה וההשכלה", וכי "דתנו תהי' היסוד הראשון" בבית הספר ביפו (קניאל, היחסים, ב. עמ' 160-161). בפרוטוקול בני משה ביפו מחשוון תרנ"ו צוינה ההחלטה: "להשיב לגרש"ם שביה"ס מתנהג כתורה וכמצוה ומו"ץ הספרדים משגיח על הדת אך דרוש לנו גם איש גדול למורה גמרא אך המחלקה הגדולה היא בת שלשה תלמידים ואין לקחת בעדה מורה גדול וכאשר יהי הגרש"ם פה - נתייעץ אתו בזה" (אצ"מ 60-61\35A). ראו גם מכתב מלשכת בני משה לויילנה, מט"ז וכ"ו בחשוון תרנ"ו, ובו מציינים שפנו לאודסה וליפו בבקשה למנות את הרב רבינוביץ מאליקסוט כממונה הדתי על בית הספר, לאור הבטחת הלשכה ביפו "במכתבם להגרש"ם זה שנה כי בשנת תרנ"ו כאשר ירבו התלמידים במחלקה העליונה ימנו איש מרוצה לעם למורה דת - והנה עליהם כעת למלא הבטחתם" (אצ"מ 13-12-53\35A). הרב שמואל יעקב רבינוביץ רב באליקסוט הסמוכה לקובנה, ואחר כך בסופוצקין, נודע כחובב ציון והיה אחר כך מראשי הרבנים שתמכו בציונות). במכתב לרב ספקטור, מכ' בחשוון תרנ"ה, הפציר בו הרב מוהליבר להפעיל את השפעתו על הוועד האודסאי, למנות איש ירא שמים כראש הוועד הפועל ביפו "היש דבר גדול מזה, [...] וגופא תר' רישא גרירא וסרה תלונת העם עמל תושבי יפו ולא יהיו קנאים פוגעין בהם והישוב בעוה"ת יעלה ויפרח" (ניסבויים, עלי חלדי, עמ' 108-109).

97. ראו במכתבו לפרידלנד (לעיל הע' 93) בו ציין כי מלבד שלא ניתן לשלול את שיתופם של מי שלא מדקדים במצוות, הרי שבעיקר אין למנוע את סיועם להתיישבות שרוכה ככולה שומרת מצוות. אדרבה, ישתדלו המבקרים להקים ועדים על ידי אנשים יראים וחרדים ולהמציא תמיכה להתיישבות, כדי שלא יצטרכו להיתמך על ידי מי שאינם רצויים בעיניהם, "אבל כל זמן שלא עשיתם ככה, כל זמן שיראינו וחרדינו עומדים מרחוק, צריכים להזהר מאד מאד מלדבר עתק על חו"צ".

לניסיונות לשכנע את הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, בראשית שנת תרנ"ה, להביע תמיכה בתנועה והסתייגות ממתקפיה.⁹⁸

כלל היה הרב מוהליבר חשדן כלפי הטענות על פרצות באורח החיים הדתי של המתיישבים, בפרט לאחר ביקורו בארץ, שהותיר עליו רושם בל יימחה.⁹⁹ גם במכתב שכתב לפרידלנד הוא הדגיש ש"בני המושבות, אשר כמעט כולם - ולכהפ"ח [ולכל הפחות] רובם - המה אנשים צדיקים וחרדים באמת לדבר ה' בלי חנף ומרמה",¹⁰⁰ והוא ראה במאבק הפומבי שנוהל כנגד בני משה ניסיון "לקעקע את כל הבירה כולה אשר ידי בני עמנו וכיניהם גאונים צדיקים וחסידים יראים וחרדים עמלים זה כחמש עשרה שנה לבנות אותה".¹⁰¹

98. כבר בשלהי שנת תרנ"ד נעשו ניסיונות להשפיע על הרב ספקטור בעניין. במכתב לאוסישקין מאלול תרנ"ד התייחס הרב ריינס למכתבים "המרעישים שמים וארץ" המגיעים אליו בשל התבטאויות אחד-העם ובשל פעילות אותן "חברות מסותרות בשם בני משה", כשהוא מזכיר שכל אלה "נתנו חרב בידי שונאי ציון המבקשים תואנות להשפיל את התנועה בעיני ההמון". למעשה פעל הרב ריינס לארגן מכתב מחאה של רבנים ובראשם הרב ספקטור כנגד מכתבי הפלסטר על התנועה. המהלך לא צלח, בטענה, אותה ציטט הרב ריינס משמו של הרב ספקטור, עימו נועד בעניין בוויילנה: "כי כל עוד שהגרש"מ לא יצא במחאה גלויה" [ה] על דברי אחד העם במכתבו הגלוי בהמליץ" - לא יתערב הרב ספקטור בעניין (שפירא, הרב ריינס, עמ' 138-136). משום מה חששו בני משה ממעורבותו של הרב ריינס, כפי שצוין בפרוטוקול נד, מאסיפת בני משה ביפו, מליל ט"ו בכסלו תרנ"ה: "מאד להשתדל, כי הגריא"ס יצא נגד הידועים ושעם זה יזהרו מאד מאד התערבות הרב ריינוש הן בעניני ב"מ והן ביתר הדברים כי אין לסמוך עליו" (אצ"מ 7-61\A35), וכן בתקציר הפרוטוקול אצ"מ 65-60\A35). חרף עמדתו של בן הרב ספקטור, התקיימה בה' בתשרי תרנ"ה התייעצות בנושא עם הרב מוהליבר בביאליסטוק, ביוזמת חובבי ציון בוורשה והוחלט לארגן שליחת מכתבים מטעם מחובבי ציון בערים שונות לרב ספקטור. אמנם רשמית, נמנעו הרב מוהליבר והמזרחי לגלות את מעורבותם בנושא (ראו מכתבו של ניסנבוים, מכ"א בתשרי תרנ"ה (אצ"מ 2-100\A35)). שפ"ר ניסח מכתב והפיצו בין חובבי ציון ועליו חתמו אישים שונים, מוורשה, מדווינסק, מוויילנה ומערס נוספות, המכתבים הגיעו לוויילנה. התוכנית הייתה למסור את המכתבים ישירות לרב ספקטור, שלא בידיעת מזכירו ר' יעקב ליפשיץ, שהיה עוין לתנועה, אולם למעשה הדבר נדחה ולא התבצע (טשרנוביץ, בני משה, עמ' 128-130; קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 313. נוסח המכתב הארוך לרב ספקטור, ראו אצל טשרנוביץ שם; קניאל, היחסים, ב, עמ' 157-159).

99. כפי שצוין במאמרו שנכתב באונייה בחזרתו מן המסע: "אמנם אחרי זכני ה' והייתי בארץ הקודש בעצמי ובקרתי בעצמי את רוב הקולוניות, רובם ככולם כמעט, הנני אומר בפה מלא, כי כל מה שדברו עליהם בפריצות מעשיהם הוא דבת שוא ושקר, יש מהם הרבה אשר הם צדיקים באמת, [...] ויש מהם בינונים בקיום התורה והמצוות כמו אצלנו הבינונים, אבל על-כל-פנים יש להם שלש מעלות אלה: הישיבה באה"ק [בארץ הקודש], העסק בישוב הארץ, ושמירת המצוות התלויות בארץ; ואם אולי נמצאים בהם גם גרועים, הוא רק כדרך כל עיר ועיר, אשר הטבע מחייב להיות בהם גם גרועים, אבל אצלם הם מיעוטא דמיעוטא, ולא יזדמן אצלם כמו אצלנו שיהיה שבת או יעשה עבירה אחרת בפרהסיא" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), עמ' 8). ברוח הדברים הללו כתב בשבוע לנצי"ב: "יודע הדר"ג [הדרת גאונן] כי כל הדברי בלע שמוציאים על הקאלאניות הוא שקר וכזב" (המכתב הוא מכ"ה בתמוז תר"ן. ופורסם בעת התלקחות הפולמוס סביב בני משה, בהמליץ ד' בניסן תרנ"ד (19.4.1894), עמ' 3-2). וראו דברים דומים במכתבו לאגודת 'אהבת ציון' בטרנוב מ' בסיוון תרנ"ד (שפירא, אהבת ציון, עמ' יא-יב). וכן במכתבו לרב סלנט מ"ז בשבט תרנ"ה (ניסנבוים, עלי חלדי, עמ' 109).

100. המכתב מיום ג' באלול תרנ"ד, לגביר משה ליב פרידלנד, אשר פורסם על דעתו של הרב מוהליבר, בהמליץ כ"ד באלול תרנ"ד (ראו לעיל הע' 93, וראו עוד ניסנבוים, אגרות, עמ' 21-22). וראו דברי הרב מוהליבר במאמרו המכתב: "ר"ב. [בינוש קצנלסון] מתנפל עלי כי הנני מחזיק בידי אנשים רעים וחטאים לה' [...] אבל ביד מי אני מחזיק? ביד אחינו היקרים האכרים על הרי יהודה! המה אלה שומרי ונוצרי חק ועובדים אדמת הקדש".

101. הציטוט מהערותיו של ר' יצחק ניסנבוים למכתבו של הרב מוהליבר. המליץ, שם.

ביטוי בולט לכך נתן הרב מוהליבר גם בקול קורא פומבי, מב' בשבט תרנ"ו, עליו חתם כראש המזרחי.¹⁰² הכרוז הופנה לציבור שומרי התורה ובראשם הרבנים. בכרוז זה דן הרב מוהליבר בשתי הסיבות המרכזיות הגורמות לדעתו לרפיון בתמיכה בהתיישבות בארץ, מצד רבים מיהודי רוסיה 'היראים והחרדים': א. הפניית המשאבים הכלכליים לתמיכה במצוקת יהודי רוסיה העניים ולא להתיישבות, בטענת "עניי עירך קודמין". ב. הטענות על חילוניותם של המתישבים. הרב מוהליבר דחה טענות אלו. הוא הדגיש את החשיבות הלאומית של ביסוס ההתיישבות בארץ ישראל, אף יותר ממעשי צדקה מקומיים אך פרטיים. כשכלפי הטענה האחרונה הוא ציין שלא רק שמדיעה אישית הוא מעיד שמדובר ב"שקר גמור ולשה"ר [ולשון הרע] מגונה, אשר אין כמוהו", שכן רוב רובם של המתישבים שומרי מצוות נאמנים, אלא שגם אם ימצאו מגרעות במי מהמתישבים מבחינה דתית, אדרבה, על היראים והחרדים, ועוד יותר על הרבנים, להירתם לפעילות ההתיישבותית כדי להשפיע כמה שיותר על אופייה.

פולמוסי ההצגות ביפו וברחובות

הפולמוס הנזכר נכרך גם סביב ההצגה 'שולמית', שהוצגה בחול המועד פסח תרנ"ד, ביפו, וההצגה 'זרובבל', שהוצגה בחול המועד פסח תרנ"ה, במושבה רחובות.¹⁰³

למעשה, הוצגו הצגות במוסדות חינוך בירושלים ובמושבות כבר קודם. יתר על כן, ההצגה הראשונה שהוצגה בכלל בירושלים, ושנערכה בסוכות תר"ן (1889) בבית הספר למל, בפני קהל רב, הייתה ההצגה 'זרובבל' עצמה, בתרגום עברי של דוד ילין, חתנו של פינס, שהיה מורה בבית הספר.¹⁰⁴ ההצגה אף הוצגה בשנת תרנ"ג בזכרון יעקב, בפני הברון רוטשילד, בעת ביקורו במושבות. במהלך שנות ה-90 הוצגו בארץ מספר הצגות נוספות.¹⁰⁵ ההצגות החלו לעורר ביקורת, בפרט כאשר אלו התקיימו לא רק במסגרת מוסדות החינוך, אלא במסגרת ציבורית כללית, ובפרט כאשר השתתפו

102. פישמן, תולדות, עמ' סב. הרקע הקונקרטי לפרסום הכרוז היה מאמציו של הרב מוהליבר להביא כמה שיותר רבנים ועסקנים דתיים לאסיפה הכללית של הוועד האודסאי, שהייתה מתקיימת פעם בשלוש שנים, ועתידה הייתה להתקיים לאחר חג הפסח תרנ"ו.

103. תיאטרון יהודי, בשפת היידיש, התפתח במזרח אירופה בשלהי שנות ה-70, בפרט על ידי אברהם גולדפדן, שהקים בשנת 1876 תיאטרון ברומניה. בשנת 1879 החלו מחזותיו להופיע באודסה ועוררו עניין רב. בשנת 1880 כתב גולדפדן את ההצגה 'שולמית'. עלילת ההצגה עוסקת בסיפור אהבה מתקופת בית שני, בין שולמית מבית לחם לבין אבשלום, איש צבא וצאצא של המכבים הגר בירושלים, והיא מהווה עיבוד של האגדה התלמודית 'חולדה ובור' (קצ'נסקי, גולדפדן, עמ' 349; גולדברג, דור הולך, עמ' 248). מי שבלט בכתיבת הצגות, בעלי גוון לאומי, היה מ"ל, שכתב בשנות ה-80 באודסה שני מחזות ביידיש. המחזה 'זרובבל' נכתב שנת תרמ"ז (1887), ולמעשה לא הוצג באודסה. המחזה כורך את הכמיהה לחזור לירושלים בתקופת זרובבל ואת המכשולים בבניית המקדש ועד חנוכתו - יחד עם סיפור אהבה בין בתו של זרובבל לבחור שנחטף ונמסר לשומרונים (בן שמאי, מ"ל, עמ' 1-6).

104. להצגה, שארכה כשלוש שעות הגיעו כמאתיים אורחים, ובהם הורי הילדים, נכבדים מהעיר וממשכיליה וכשלושים איש מראשון לציון. ודווח עליה בהרחבה ובהתלהבות בהצבי. ראו קניאל, במעבר, עמ' 43; לנג, דבר עברית, א, עמ' 183-184.

105. בחודש שבט תרנ"ב (1892) הוצגה ההצגה 'החשמונאים' פרי עטו של בן-יהודה, בראשון לציון, והיא הוצגה שוב בזכרון יעקב בשנת תרנ"ו (ראו לנג, שם, עמ' 185).

בהן נשים. כך, הצגה שהוצגה בפורים תרנ"ג, בבית היתומים הפרנקפורטי בירושלים, עוררה ביקורת פומבית בשל הופעתן של בנות המנהל אלעזר גרינהוט בשירה ובמחול. מחאה אף פורסמה מטעם הבד"ץ החסידי.¹⁰⁶

בחול המועד פסח תרנ"ד הוצגה בבית החרושת שטיין ביפו ההצגה 'שולמית', ביוזמת ד"ר חיים חיסין וחברים נוספים, וזאת לאחר שהוצגה כבר קודם ביפו, באירוע פרטי.¹⁰⁷ האירוע עורר ביקורת נוקבת מצד הרב הלוי, שפנה במחאה לליב בינשטוק, ראש הוועד הפועל, וקרא לו למנוע את קיומה של ההצגה, בה עתידים להופיע גם נשים. לדעת הרב הלוי תכלית ההצגה "לפרוץ גדר ולפרע חק לעיני ישראל ועמים".¹⁰⁸

ביקורת על ההצגה התפרסמה בעיתון הצפירה. הכתב ביקר את עצם עריכת ההצגה, בשעה שמצבם של ישראל רע בעולם ובארץ עצמה, כמו גם את פריצת גדר היצניות שבהופעה מעורבת, ואת השתתפותם של רבים מאנשי יפו והמושבות בהצגה, שכרטיסיה נמכרו בסכומים שבין פרנק אחד לשלושה פרנקים. בציניות העיר הכתב שאומרים שהכנסות ההצגה יוקדשו לטובת מועדון מסכות וריקודים מעורבים, "למען תהיה כאחת הערים הנאורות באירופא ולא יחסר כל בה".¹⁰⁹

מי שנחשדו בארגון האירוע ובתמיכה בו היו כמובן בני משה.¹¹⁰ הכתבה בהצפירה, אף הביאה את הרב מוהליבר לכתוב בעניין לד"ר שטיין, ראש אגודת בני משה ביפו. הרב ביקר את עצם הצגת ההצגה ואף כי הטעים שאינו חושד שבני משה מעורבים בארגון ההצגה ובמכירת הכרטיסים, הוא כלל בדבריו ביקורת מרומזת לבני משה "פן ואולי לקחו גם המה חלק בעריכת התיאטר", כשהוא מזרז אותם להקפיד שבעתיים על מעשיהם בכלל, שלא ישמשו דלק למתנגדי היישוב.¹¹¹

106. ראו קניאל, במעבר, עמ' 43; לנג, שם, עמ' 316, ובהע' 78.

107. ברזילי ציין במכתב לאחד-העם מליל י"ח בניסן תרנ"ד, שההצגה 'שולמית' הוצגה תחילה בחורף תרנ"ד במבנה פרטי, במסגרת חנות אחות ד"ר שטיין. המציגים היו צעירים וצעירות מן המושבות, ביוזמת ד"ר חיסין, והדבר עבר ללא כל ביקורת "מפני שאבי החתן נהגו מראשי החרדים". לאור הצלחת המופע, יזמו חיסין וחבריו להציג את המחזה בחול המועד בפסח ביפו. הם חשבו שהדבר לא יעורר ביקורת, בפרט לאחר שאחד מחברי בית הדין הספרדי, השתתף בהצגה במקווה ישראל, כאשר בהצגה שימשו נערים מחופשים בתפקידי נשים (אצ"מ 54-53-5-A35). רם, יפו, עמ' 147, קבעה בטעות, שבעקבות הלחצים הועברה ההצגה מיפו לרחובות.

108. קניאל, היחסים, ב, עמ' 9-10.

109. הצפירה, ט"ז באייר תרנ"ד (22.5.1894), עמ' 454.

110. במכתבו לאחד-העם מליל י"ח בניסן תרנ"ד, ציין ברזילי, כי הוא ובינשטוק, כמו גם גרוזובסקי, כלל לא היו ביפו בעת ההצגה, אולם עצם זה שההצגה התקיימה בבית החרושת של יצחק שטיין, אחיו של ראש לשכת בני משה, ד"ר מנחם (מרק) שטיין, ששותף בעצמו בבית החרושת, נותן מקום לחשד שידם של בני משה מעורבת בעניין, ולכן ביקשו מד"ר שטיין שגם הוא ייעדר מיפו בעת ההצגה, אולם הוא דחה את בקשתם וטען שהוא רופא ואיש פרטי. ברזילי הוסיף שפינס בא בערב החג מירושלים ליפו ויש חשש שינסה להתסיס בעניין (קניאל, היחסים, ב, עמ' 8-9).

111. המכתב מ' בסיוון תרנ"ד. ראו נוסחו אצל קניאל, היחסים, ב, עמ' 10-12. פרוטוקול בני משה ביפו, מתמוז תרנ"ד, מציין שיש להודיע ללשכה המרכזית "שאנחנו לא התערבנו כלל בהצגת שולמית" (אצ"מ 51-60-35A). במכתב מליל ד' בתמוז תרנ"ד כתב ברזילי לאחד-העם כי מהרב מוהליבר הגיע "מכתב תוכחה בעד הטיאטר [...] התוכחה נאמרה בלשון רכה עד שהיא דומה יותר לדברי אהבה. תוכחה כזו מפי רב ראוייה להשתמר בהארכיון. השבנו לו כהלכה" (אצ"מ 83-5-A35).

כשנה אחר כך יזמו גורמים במושבה רחובות את הצגת המחזה 'זרובבל' ביידיש. למעשה גם עתה לא היו בני משה מעורבים כלל בעריכת ההצגה ברחובות. הם אף נמנעו מלהשתתף בה ואף התנגדו בכלל מתחילה לקיומה.¹¹² ברזילי אף הבהיר זאת במכתב לרב מוהליבר וציין ממילא כי ההאשמות בחבצלת, כאילו הוא ולוין-אפשטיין יסדו תיאטרון ברחובות, משוללות יסוד.¹¹³ יחד עם זה, משהתברר ללוין-אפשטיין כי ההצגה עתידה להתקיים, הוא ניסה להגיע להבנה עם הרב הלוי בנוגע לקיומה, והציע שבהצגה ישתתפו גברים בלבד. אף שהעניין היה למורת רוחו, הסכים הרב הלוי בשתיקה לקיומה של ההצגה במתכונת זו. באופן פרדוקסלי, תרמה הבנה זו לפיצוץ העניין, שכן היו שהבינו שהרב הלוי נתן אישור לקיום ההצגה, הרב הכחיש זאת וציין את מורת רוחו מן הנושא בכלל. היו גורמים שהביאו זאת לידיעת העירייה, ומשהתברר לה שהרב סובר שהדבר הינו נגד רצונו ונגד הדת, שלחה העירייה שוטרים למנוע את קיום ההצגה. רק בהתערבות ד"ר שטיין, רופא המושל וראש בני משה, התקיימה לבסוף ההצגה ביום המחרת.

הפרשה גרמה לעימות חריף ופומבי, שפורסם בעיתונות, ובכללו האשמת הרב הלוי ומקורבי פינס במלשינות מחד גיסא, והשמצות על בני המושבה רחובות ועל אנשי בני משה מאידך גיסא.¹¹⁴ במקביל נעשו ניסיונות למתן את הפולמוס, לפחות ביחס לבני המושבה רחובות, בפרסום מכתבי הבהרות של הרב הלוי ושל נציגי רחובות.¹¹⁵

הבחירות לוועד הפועל ביפו

כ"ב תשרי תרנ"ה (21.10.1894) נפטר במפתיע ראש הוועד הפועל ביפו, ליב בינשטוק. כחברי ועד זמני המשיכו לשמש סגניו, ברזילי והאגרונום נתן קייזרמן, והוחל בהכנות לבחירת ועד פועל חדש. נקבע שלוועד ימונו שלושה אנשים: אגרונום, איש דובר צרפתית וערבית, וכן איש מעשה. הצעות שונות הועלו כמועמדים להנהגת הוועד, ששיקפו את העמדות השונות אצל חובבי ציון, והיו קשורים גם בפולמוס סביב

112. ראו למשל דברי ד"ר שטיין לבני משה בוויילנה, במכתב מיום א' באייר תרנ"ה: "החזיון זרובבל שהוא לעצמו דבר לא רע ואנחנו התנגדנו לעריכתו ורב אחינו לא היו ברחבות בעת עריכתו - הנה הרעישו את העולם כי ב"מ [בני משה] הציגו כמה ברחובות" (קניאל, היחסים, ב, עמ' 162). גם במכתב לאחד-העם מד' באייר תרנ"ה ציין ברזילי כי הוא ולוין-אפשטיין לא רק שלא היו ברחובות בעת ההצגה, אלא התנגדו בתחילה לקיומה, מפני שלדעתם איכרים לא צריכים לעסוק בזה (אצ"מ 36-6\A36). וראו גם במכתב תשובה של סלוצקי מה' בסיוון תרנ"ה, למכתב של ברזילי מי"א באייר תרנ"ה, ובו הוא כותב לו כי בניגוד לדעתו של ברזילי, הוא סובר שלא היה כל פגם בקיום ההצגה (אצ"מ 27-25-61\A25).

113. אצ"מ 21\A25, עמ' 181. המכתב מליל ר' באייר תרנ"ה.

114. על הפרשה ראו קלוזנר, התנועה, ג, עמ' 319-321; ארנון, בני משה, עמ' 192-198; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 47.

115. ראו מכתבו של הרב הלוי בחבצלת, ב' באייר תרנ"ה (26.4.1895), עמ' רלד-רלה, והבהרותיו של הרב הלוי לשלמה גולדין מרחובות, בהצבי, כ' בתמוז תרנ"ה (12.7.1895), עמ' צה. וכן מכתבו של הרב הלוי לפינס מיום כ"ט בתמוז תרנ"ה, בחבצלת, ה' באב תרנ"ה (26.7.1895), עמ' שנ, ותשובתו של פינס שם. וראו עוד במכתבו של פינס למל"ל, מיום כ"א באלול תרנ"ה (אצ"מ 27\A9).

בני משה והטענות כנגד חובבי ציון באותה העת. מל"ל, למשל הציע דווקא את פינס לראשות הוועד כדי להשקיט בכך את הפולמוס. המזרחי, בתיאום עם הרב סלנט ועם הרב ספקטור, ניסה לפעול למינוי אישיות רבנית לתפקיד.¹¹⁶ מנגד שאפו בני משה למנות איש ממקורביהם. והועלו שמות שונים, בהם: ברזילי, מנחם מנדל אוסישקין וזלמן דוד לבונטין. הבחירות נקבעו ל-1 במאי, לפי הלוח היוליאני שהיה נהוג אז ברוסיה, דהיינו י"ט באייר תרנ"ה (13.5.1895).¹¹⁷

בחודשים שקדמו לבחירות התלהטו הרוחות בין חברי הוועד האודסאי סביב פעילותה של בני משה. הרקע לכך היה מכתב גלוי של הרב שלמה דוד סלושץ לרי"מ פינס, שפורסם בהמליץ. הרב סלושץ הגן במכתבו על בית הספר ביפו ועל הוועד האודסאי מפני התקפותיו של פינס, ועם זאת ביקר את בני משה ומנהיגה אחד-העם, וטען שהאגודה ומגמתה החינוכית מרחיקים את היראים מלהצטרף לתנועה.

לביקורתו של הרב סלושץ הצטרף מנשה מרגלית, מזכיר הוועד האודסאי, שהודיע באחת מישיבות הוועד האודסאי שהוא החליט להתפטר מתפקידו בוועד, משום שהתברר לו שאחד-העם משתלט על הוועד. מרגלית האשים את אחד-העם במגמה לשנות את מטרת הוועד ואת פני היישוב בארץ, "וכל תורתו היא כפירה גמורה והוא מתאמץ להעביר את בני ישראל על דתם ותורתם". הדברים חוללו סערה, אחד-העם דחה בחריפות את הדברים וטען כי מדובר בהשמצות שקריות, והאגודה שהוא עומד בראשה אינה פועלת כלל כנגד הדת. לליבון הסוגייה נקבעה ועדה שזיכתה את אחד-העם והובילה לפיוס בינו לבין מרגלית. החלטה זו, שנעשתה בי"א באייר תרנ"ה (5.5.1895), בסמוך לבחירות לוועד הפועל, תרמה לחיזוק מעמדו של אחד-העם בוועד האודסאי.

בי"ט באייר תרנ"ה (13.5.1895) נבחרו למעשה נציגיו של אחד-העם לוועד: ד"ר הלל יפה, מחברי בני משה מונה כראש הוועד הפועל. לצידו נבחרו ברזילי, מראשי בני משה, וכן האגרונום נתן קייזרמן.¹¹⁸

מבחינתו של פינס ובני חוגו, בחירות אלו היו הוכחה נוספת להשתלטות העויינת של בני משה על הוועד האודסאי ועל הוועד הפועל. במיוחד ביקר פינס את ברזילי והאשים אותו בחוצפה, בערמומיות ובחתרנות שנועדו להשליט את השקפותיהם הפסולות של בני משה.¹¹⁹ פינס אף ניסה להביא להחרמתם בני משה, על ידי רבני

116. ניסנובים, עלי חלדי, עמ' 108-109. ראו לעיל הע' 96.

117. ראו הצפירה, כ"ח באייר תרנ"ה (22.5.1895), עמ' 476; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 317.

118. ראו אצ"מ 104-11\A35; קלויזנר, התנועה, ג, עמ' 316-319; גולדשטיין, חיבת ציון, עמ' 220-230 (גולדשטיין ציין בטעות שהבחירות לוועד הפועל התקיימו ב-25.5.1895). האגרונום חיים מרגליות קלווריסקי, חבר בני משה, נבחר אמנם כחבר הוועד הפועל, אולם מפני מראית העין החליט אחד-העם להחליפו בקייזרמן, שלא זוהה עם אף מפלגה (טשרנוביץ, בני משה, עמ' 137; גולדשטיין, שם, עמ' 230). על הסתייגותו של הרב מוהליבר מקלווריסקי בשל עמדותיו החילוניות, ראו מיזל, שפ"ר, עמ' 178, הע' 77. על תמיכתו של הרב מוהליבר במועמדותו של ברזילי, ראו לעיל הע' 90.

119. ראו דבריו החריפים כנגד ברזילי, במכתבו למל"ל מכ"א באלול תרנ"ה, וכנגד בני משה בכלל שלדבריו,

ירושלים האשכנזים, אך הוא לא הצליח בכך.¹²⁰ ההתקפות על בני משה נמשכו במהלך תרנ"ה-תרנ"ו. הדברים יביאו הן להחלטת בני משה לפרסם את אגודתם בפומבי,¹²¹ והן למגעים בין אנשי הוועד הכללי בירושלים לבין הוועד הפועל ביפו, שיבשילו לכדי 'הסכם שלום' במהלך שנת תרנ"ו. הסכם שפינס עצמו לא היה שותף לו.¹²²

בבסיס שיטתם "שנאת היהדות המעשית בכללה, רק שהשכילו לבלי לצאת נגדה בגלוי ובטוחים המה בכח ההשכלה הכופרת שהמה מתאמצים לטעת בלב בני הנעורים אשר תהדוף מפניה את היהדות המעשית, כאשר רמז אחד העם בפרוריו פ"ג ופ"ו" (אצ"מ 27\A9).

120. ראו קלויזנר, התנועה, ג, 315-326; לנג, דבר עברית, א, עמ' 301-308.

121. ארנון, בני משה, עמ' 202-205.

122. על ההסכם ותלאותיו ראו קניאל, במעבר, עמ' 319-363.